А. Хәләфов

Азәрбајҹанда китабхана ишинин тарихиндән

3244 оу 19.03.95

АЗӘРБАЈҸАН ССР «БИЛИК» ҸӘМИЈЈӘТИ

МҮҺАЗИРӘЧИЈӘ КӨМӘК

А. А. ХӘЛӘФОВ
Тарих елмләри доктору, профессор.

4734
Х-49

АЗӘРБАЈҸАНДА КИТАБХАНА ИШИНИН ТАРИХИНДӘН

Азербайджанская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. М.Ф. Ахундова

Бакы — 1986

Елми редактору: **С. М. Онуллаһи**—тарих елмләри доктору.

Китабда милли мәдәнијјәтимизин тәркиб һиссәси олан Азәрбајчанда китабхана ишинин тәшкилиндән сөһбәт ачылыр. Әсәр «Китаб» халг университетләриндә охунмуш мүһазирәләрин мәтни әсасында һазырланмышдыр.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
БИБЛИОТЕКА
СССР
им. В. И. Ленина
1987 г.

ЗӘМАНӘМИЗИН көркәмли һадисәси олан Сов.ИКП XXVII гурултајы өлкәмизин һәјатында кәскин дөнүш мәрһәләсиндә кечирилмишдир. Гурултај һәлл етдији мәсәләләрин, гәбул етдији гәрарларын әзәмәтинә көрә бир даһа сүбут етмишдир ки, тарихин сынагларындан мүвәффәгијјәтлә чыхмыш Сов.ИКП мүасир дүнјанын индики мүрәккәб, кәскин дөнүш нөгтәси олан мәрһәләсиндә Бөјүк Октјабрын јолу илә, В. И. Ленинин көстәрдији јолла инамла ирәлиләјир, Совет сосиалист чәмијјәтини даһа да тәкмиләшдирир, өлкәнин сосиал-игтисади инкишафынын сүр'әтләндирилмәси үчүн бөјүк перспектив әһәмијјәтә малик олан стратежи хәтт һазырлајыб мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирир.

Сов.ИКП XXVII гурултајы һесабат дөврүндә партијанын вә өлкәнин көрдүјү ишә јекун вурмуш, партија програмынын јени редаксијасыны вә онун низамнамәсиндәки дәјишикликләри, 1986—1990-чы илләрдә вә 2000-чи иләдәк олан дөврдә ССРИ-нин игтисади вә сосиал инкишафынын Әсас истигамәтләрини тәсдиг етмишдир.

Гурултајда Сов.ИКП МК-нын Сијаси мә'рузәси илә Сов.ИКП МК-нын Баш катиби М.С. Горбачов јолдаш чыхыш етмишдир. Чәсарәтлә демәк олар ки, бу мә'рузә јарадычы марксизм-ленинизмин көркәмли сәнәдидир. Бу сәнәддә партијанын коллектив мүдриклији вә тәчрүбәси әкс олунмуш, Сов.ИКП Програмы јени редаксијасынын, Сов.ИКП Низамнамәсиндәки дәјишикликләрин лајиһәләриндә ирәли сүрүлән идејалар јығчам вә инандырычы шәкилдә әсасландырылмыш, дөврүн характерик хүсусијјәтләри мәһарәтлә ачылыб көстәрилмишдир. Мә'рузәдә мүасир шәраитдә өлкәмизин инкишафынын дәрин елми тәһлили әсасында 1986—1990-чы илләрдә вә 2000-чи иләдәк олан дөврдә ССРИ-нин игтисади вә сосиал инкишафынын Әсас истигамәтләринин ајдын әмәли маһијјәти, конкретлији вә

реаллығы өз тәчәссүмүнү тапмышдыр. Һәмчинин мә'рузәдә мүасир дүнјанын вәзијјәти, онун зиддијјәтләри, партијанын харичи сијасәт стратекијасынын әсас мәгсәдләри ирәли сүрүлүб бөјүк узагкөрәнликлә мүәјјәнләшдирилмишдир.

Дөврүмүзүн ән вачиб мәсәләләринә чаваб верән бу мә'рузә тарихи никбинлик руһу илә, коммунизм тәнтәнәсинә инам һисси илә ашыланмышдыр.

Гурултај өлкәмизин игтисади инкишафы саһәсиндә әлдә едилмиш бөјүк наилијјәтләри гејд едәрәк, XII бешилликдә гаршыја чох бөјүк игтисади вәзифәләр гојду.

Бешиллијин башлыча вәзифәси елми-техники тәрәггини сүр'әтләндирмәкдән, истеһсалы јени техника илә тә'мин етмәкдән вә јенидән гурмагдан, јарадылмыш истеһсал потенсиалындан интенсив истифадә етмәкдән, идарәетмә системинин вә тәсәррүфат механизминин тәкмилләшдирилмәси үзәриндә игтисадијјатын инкишафынын сүр'әт вә сәмәрәлилијини артырмагдан вә бунун әсасында Совет халгынын рифаһыны даһа да јүксәлтмәкдән ибарәтдир.[1] Бу вәзифәләрин һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә әсрин ахырынадәк өлкәмиздә милли кәлир тәгрибән ики дәфә артачаг, ејни заманда истеһсал потенсиалы икигат чохалачаг вә кејфијјәтчә дәјишәчәкдир. Әмәк мәһсулдарлығы 2,3—2,5 дәфә јүксәләчәк, милли кәлирин енержи тутуму 1,4 дәфә вә метал тутуму тәгрибән 2 дәфә азалачагдыр[2]. Халгын рифаһы даһа да јахшылашдырылачаг, кејфијјәтчә јени пилләјә галдырылачагдыр. Гаршыдакы бешилликдә һәјат шәраитинин јахшылашдырылмасына јөнәлдилән вәсаит ики дәфә артырылачаг, адамбашына реал кәлир 1,6—1,8 дәфә чохалдылачагдыр. Ичтимаи фондларын артырылмасына хүсуси диггәт јетирилмәси вә он икинчи бешилликдә 20—23 фаиз артырылмасы нәзәрдә тутулмушдур[3].

Гурултај халгын рифаһыны кејфијјәтчә јени пилләјә галдырмаг вәзифәсини ирәли сүрмүшдүр. Бу вәзифәнин ән үмдә мәсәләләриндән бири 2000-чи илләдәк һәр аиләнин ајрыча мәнзил вә ев илә тә'мин едилмәсидир. Бу мәгсәдлә тәкчә XII бешилликдә өлкәмиздә үмуми саһәси 565—570 милјон квадратметр олан јашајыш евләри тикмәк планлашдырылмышдыр. М. С. Горбачов јолдаш сосиал мәсәләләрдән данышаркән чох һаглы олараг көстәрир ки, «Игтисади фәалијјәтин зәһмәткешләрин һәјати мәнафејинә аид олан нәтичәләри мәһз бу саһәдә реаллашыр, сосиализмин али мәгсәдләри өз тәчәссүмүнү бурада тапыр. Мәһз бурада сосиализм гурулушунун һуманист тәбиәти, капитализмдән кејфијјәтчә фәрги ән кениш вә әјани шәкилдә тәзаһүр едир».[1]

Гурултајда гејд едилмишдир ки, совет халгынын гаршысында гојулан бу нәһәнк јенидәнгурма вә сүр'әтләндирмә вәзифәләрини һәјата кечирмәк, игтисади вә сосиал инкишафда әсаслы дәјишикликләр етмәк инсан амилинин фәаллашдырылмасындан, јени инсанын тәрбијә едилиб јетишдирилмәсиндән олдугча чох асылыдыр.

Мүасир шәраитдә сосиал-игтисади инкишафын сүр'әтләндирилмәси, јени инсанын өзүнүн инкишафы, онун интеллектуал сәвијјәси, елми-техники тәрәггинин сүр'әтләндирилмәсиндәки иштиракы илә, коммунист тәрбијәсинин ашыланмасы просесинин дәринләшмәси илә, үмумијјәтлә инсан шүурунда баш верәчәк бөјүк дәјишикликләрлә бағлыдыр.

Инсан амилинә диггәтин даһа да артырылмасы, инсанын тәкчә бүтүн ичтимаи сәрвәтләрин јарадычысы олмасындан дејил, һәм дә игтисадијјатын јени јолла — интенсив инкишаф етдирилмәси тәләбләриндән ирәли кәлир.

Мәһз буна көрә дә гурултај көстәрмишдир ки, партија програмынын јеринә јетирилмәсиндә сүр'әтләндирмә ишинин мүвәффәгијјәтиндә инсан амили һәлледичидир вә јалныз јахшы дүшүнүлмүш игтисади стратекија, күчлү сосиал сијасәт вә мәгсәдјөнлү идеја тәрбијә иши әсасында, һәм дә бунлар гырылмаз вәһдәт һалында көтүрүлдүкдә инсан амилини фәаллашдырмаг мүмкүндүр.

Инсан амилинин формалашмасы идеоложи, елми-мә'лумат вә мәдәни-маариф мүәссисәләри олан китабханаларын гаршысында да тә'хирәсалынмаз вәзифәләр гојур. Чәмијјәтдә мүһүм сосиал функсијалары һәјата кечирән китабханалар елми-техники тәрәггинин сүр'әтләндирилмәсиндә, инсан амилинин формалашмасында, өлкәмизин игтисади, сосиал вә мәдәни инкишафында јахындан иштирак етмәли, партијанын баш хәттинин һәјата ке-

[1] Н. И. Рыжков. 1986—1990-чы илләрдә вә 2000-чи илләдәк олан дөврдә ССРИ-нин игтисади вә сосиал инкишафынын Әсас истигамәтләри һаггында. —Б., 1986, с. 17.

[2] М. С. Горбачов. Сов.ИКП-нин XXVII гурултајына Сов.ИКП МК-нын Сијаси мә'рузәси.—Б., 1986, с. 33.

[3] Јенә орада, с. 61—63.

[1] М. С. Горбачов. Сов.ИКП МК-нын XXVII гурултајына Сов.ИКП МК-нын Сијаси мә'рузәси.—Б., 1986, с. 6.

чирилмәси, марксизм-ленинизм идејаларынын күтләләр ичәрисиндә јајылмасы үчүн бөјүк тәблиғат-тәшвигат вә тәшкилатчылыг иши апармалыдырлар. Китабхана иши дөврлә, заманла ајаглашмалы, һәмишә чанлы вә динамик олмалыдыр. Мәһз буна көрәдир ки, Сов.ИКП вә Совет дөвләти сон илләрдә өлкәдә китабхана ишинин инкишаф етдирилиб тәкмилләшдирилмәси, онун чәмијјәтдәки сосиал ролунун вә функсијасынын даһа да артырылмасы барәдә олдугча бөјүк програм әһәмијјәтинә малик олан сәнәдләр гәбул етмишдир.

Совет һакимијјәти илләриндә республикамызда китабхана ишинин инкишафы саһәсиндә бөјүк наилијјәтләр әлдә едилмишдир. Сосиализм гуручулуғунун бүтүн мәрһәләләриндә китабхана иши мәдәни гуручулуғун ән мүһүм саһәләриндән бири кими бөјүк дөвләт гајғысы илә әһатә едилмиш вә планауғун сурәтдә инкишаф етдирилмишдир. Республикамыз башдан-баша китабхана шәбәкәси илә әһатә едилмиш, китабханалар Азәрбајчан зәһмәткешләринин мәишәтинә дахил олмушдур.

Ингилабдан әввәл Азәрбајчанда 18 мин нүсхә китаб фондуна малик олан чәми 25 китабхана олдуғу һалда, һал-һазырда республикамызда 80 милјондан артыг китаб фондуна малик олан 9.300 мүхтәлиф типли китабхана фәалијјәт көстәрир. Бу китабханалардан 4 милјона јахын охучу истифадә едир. Бу китабханаларын 4 миндән чоху билаваситә кениш зәһмәткеш күтләләринә хидмәт едән күтләви китабханалардыр. Күтләви китабханаларын фондунда 60 милјон нүсхә әдәбијјат топланмышдыр. Күтләви китабханалар 1984-чү илдә 2.700 миндән чох охучуја хидмәт етмиш, бир ил мүддәтиндә охучулара 60 милјон нүсхә әдәбијјат вермишдир.

Көрүндүјү кими китабханалар сосиализмин даһа да тәкмилләшдирилмәси мәрһәләсиндә мүһүм сосиал функсијалары һәјата кечирмәклә инсан амилинин формалашмасында јахындан иштирак едир, һәртәрәфли инкишаф етмиш јеткин инсанын тәрбијә едилиб јетишдирилмәсиндә идеоложи вә информасија мүәссисәси кими мүһүм рол ојнајыр.

М. С. Горбачов јолдаш көстәрир ки: «...Китабханаларын вә музејләрин — бүтүн идеја-сијаси тәрбијә вә әмәк, әхлаг тәрбијәси, атеист тәрбијә саһәсинин иши кими чанлы, динамик вә чохчәһәтли бир ишдә дурғунлуға әсла дөзмәк олмаз».[1]

Мә'лумдур ки, јүксәк ихтисаслы китабханачы кадрлар олмадан, онларын пешә вә идеоложи һазырлығыны даим јүксәлтмәк, китабханаларын гаршысында гојулан бөјүк идеоложи, мәдәни-маариф вә мә'лумат вәзифәләринин өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлмәк олмаз.

Бу да һәр шејдән әввәл китабхана ишчиләринин идеја-сијаси сәвијјәсинин јүксәлдилмәсини, пешә һазырлығынын артырылмасыны, күнүн тәләбләри илә ајаглашмасыны, јүксәк мәдәнијјәтли, интеллектуал сәвијјәли бир зијалы кими формалашмасыны тәләб едир.

Мәһз буна көрәдир ки, өлкәмиздә китабханачы кадрларын һазырланмасынын кениш системи јаранмышдыр. Бу системә орта ихтисас тәһсили верән техникумлар, али мәктәбләр вә тәкмилләшдирмә институтлары дахилдир. Китабханачы кадрларын ихтисасынын артырылмасында вә тәкмилләшдирилмәсиндә дөвләт мүәссисәләри илә јанашы олараг халг университетләри дә јахындан иштирак едир. Бу чәһәтдән 1982-чи илдә Республика Китабсеверләр Чәмијјәти тәрәфиндән тәшкил едилмиш «Китаб» халг университетинин фәалијјәти хүсусилә диггәтәлајигдир. Университетин «Китабханачылыг факүлтәсиндә» ихтисас фәнләринә даир һәртәрәфли програм әсасында мүһазирәләр охунур. Халг университетинин програмына мүвафиг олараг охунан мүһазирәләр ичәрисиндә китабхана тарихинә даир мүһазирәләр хүсуси јер тутур. Китабхана ишинин тарихи чәмијјәтин инкишафынын мүхтәлиф мәрһәләләриндә китабхана ишинин инкишаф ганунаујғунлугларыны мејдана чыхарыр, китабханаларын сосиал ролуну, идеоложи әһәмијјәтини вә мәдәнијјәтин, маарифин, елм, техника вә тәсәррүфатын инкишафындакы ролуну ашкара чыхарыб үмумиләшдирир. Китабхана ишинин тарихинә аид биликләр тәкчә кечмиши өјрәнмәк үчүн јох, мүасирлији јахшы баша дүшмәк, әһалијә китабхана хидмәтини һәртәрәфли јахшылашдырмаг үчүн дә олдугча зәруридир. Китабханачы кадрларын идеја-сијаси сәвијјәсини јүксәлтмәк, ихтисас биликләрини тәкмилләшдирмәкдә китабханачыдан китабхана ишинин тарихини јахшы билмәк, онун инкишаф просесини, китабдан ичтимаи истифадәнин тәшкили

[1] М. С. Горбачов. Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXVII гурултајына Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин Сијаси мә'рузәси.—Б., 1986, с. 122.

һаггында ҹәмијјәтин идеја вә бахышларыны марксистҹәсинә анламаг баҹарығы тәләб едир.

Охуҹуларын истифадәсинә верилән «Азәрбајҹанда китабхана ишинин тарихиндән (Гәдим дөврләрдән башламыш XVIII әсрин ахырынадәк)» адлы бу китаб «Китаб» халг университетиндә охунан мүһазирәләрин мәтни әсасында тәртиб едилмишдир. Азәрбајҹанын гәдим вә орта әср китабханаларынын тарихи һаггында һеч бир ајрыҹа тәдгигат олмадығындан шүбһәсиз ки, китаб мүәјјән елми әһәмијјәт кәсб едир. Китабдан мәдәнијјәт тарихчиләри, китабханачылар, китабшүнаслар вә мүһазирәчиләр бир вәсаит кими истифадә едә биләрләр.

АЗӘРБАЈҸАНДА ГӘДИМ ВӘ ОРТА ӘСР КИТАБХАНАЛАРЫ

Китабхана (әрәб, фарс) сөзләринин бирләшмәсиндән јаранмыш, һәрфи мә'насы китаб еви, китаб сахланан јер демәкдир.

Китабхана чап мәһсулатындан вә дикәр информасија васитәләриндән иҹтимаи истифадәни тәшкил едән, јени инсан тәрбијәсинә, онун мәдәни вә пешә инкишафына көмәк едән идеоложи вә елми информасија мүәссисәсидир.

Китабханалар јазылы абидәләрин сахлајыҹысы кими бәшәр тарихинин чох гәдим дөврләриндә мејдана кәлмишдир. Гәдим Мисирдә, Јунаныстанда вә Ромада зәнкин китабханалар олмушдур. Бизим өлкәмизин әразисиндә китабханаларын јаранмасы гәдим дөврләрә тәсадүф едир. Илк китабханалар IV—VI әсрләрдә Загафгазијада вә Орта Асијада, XI—XIII әсрләрдә исә Русијада мејдана кәлмишдир.

Дүнјанын ән гәдим халгларындан бири олан Азәрбајҹан халгынын чох гәдим китаб вә китабхана тарихи вардыр. Азәрбајҹан китабынын изләри тарихин чох гәдим дөврләринә кедиб чыхыр. Һәлә V әсрин әввәлләриндә Албанијада артыг 52 һәрфдән ибарәт албан әлифбасы олмушдур. Бу әлифба күрҹү вә ермәни әлифбаларына охшар бир әлифба иди.

Албан әлифбасынын јаранмасы бөјүк мәдәни-тарихи әһәмијјәтә малик иди. Јазынын јаранмасы китабчылыг ишини хејли кенишләндирмишди. Албанијада әлифба тәртиб едилдикдән сонра килсәләрин јанында ә'јан вә

руһани ушаглары үчүн мәктәбләр јарадылмышды. Дини китаблар албан дилинә тәрҹүмә едилирди. Беләликлә дә, килсәләрдә китаб топланмаға башламышды. VII әсрдә Албанијада өлкәнин тарихинин тәртибинә башланмышды. Бу дөврдә мејдана чыхан Муса Каланкатлынын «Албан тарихи» китабында IV—VII әсрләрә даир Азәрбајҹан тарихи һаггында гијмәтли мә'луматлар верилир. Каланкатлынын мә'луматына көрә о заман Албанијада бә'зи антик мүәллифләрин әсәрләри, Һомерин «Илиадасы», Веркилинин «Енеидасы» мә'лум иди[1].

Ерамызын әввәлләриндә Атропатендә (ҹәнуби Азәрбајҹан) мәдәнијјәт хејли инкишаф етмиш, јазы вә китабчылыг кенишләнмишди. Бу заман Атропатендә Иран—Арамеј әлифбасы әсасында инкишаф едән пәһләви јазысы ишләнирди. Гәдим мидија әдәбијјатынын ән көркәмли нүмунәси, фәлсәфи, тарихи, һәм дә әдәби-бәдии дәјәрә малик олан әсәри «Авеста» пәһләви дилиндә јазыја көчүрүлмүшдүр. Гәдим Атропатендә вә Албанијада јазынын мејдана кәлмәси, орижинал әсәрләрин јазылмасына тәшәббүс көстәрилмәси, мәктәбләр ачылмасы, дини китабларын чохалмасы, һеч шүбһәсиз ки, илк китаб топлуларынын (китабсахлајҹыларынын) — китабханаларын јаранмасына кәтириб чыхармышды.

VII әсрин орталарында әрәбләрин Азәрбајҹаны ишғал етмәси Азәрбајҹан китаб мәдәнијјәтинә бөјүк зәрбә вурду. Әрәбләрин Исламагәдәрки јазы вә әлифбаны, китаблары вә китабханалары мәһв етмәкдә мәгсәдләри мөвҹуд иҹтимаи-сијаси гурулушу вә мүхтәлиф динләри мәһв етмәк иди. Әрәбләр Ислам идеолокијасыны манеәсиз јајмаг үчүн ишғал етмиш олдуғу өлкәләрдә бүтүн мәдәнијјәт абидәләрини, илк нөвбәдә исә китаб вә китабханалары мәһв едирдиләр.

Әрәб истиласы заманы Азәрбајҹанда әһалијә Ислам дининин зорла гәбул етдирилмәси кедишиндә ислам дининин әсас еһкамларыны јајмаг үчүн әрәб әлифбасы тәтбиг олунмаға башламыш, мәсҹидләр јаранмыш, мәсҹидләрдә Ислам дининин мүгәддәс китабы олан «Гуран»ы вә әрәб әлифбасыны өјрәтмәк, тә'лим етмәк үчүн мәктәбләр мејдана кәлмишдир. Мәктәбләрин јаранмасы илә әлагәдар олараг мәсҹидләрин јанында китаблар топланмаға башламыш, мәсҹид китабханалары мејдана кәлмишди. Заман кечдикҹә мәсҹид китабханалары да зәнкинләширди. Әсасән дини китаблары сахлајан мәс-

[1] Азәрбајҹан тарихи.—Б., 1961, ҹ., 1, с. 117.

чид китабханаларына аз да олса дүнјәви әдәбијјат да јол тапмаға башламышды. Сонракы әсрләрдә мәсчидләрдә хүсуси «китабдар» вәзифәсинин олмасы мәсчид китабханаларынын бөјүмәси илә бағлыдыр.

IX—X әсрләрдә Азәрбајчанда Бәрдә, Бакы, Кәнчә, Шамахы, Шәбран, Бејләган, Нахчыван, Әрдәбил, Тәбриз, Мараға вә Урмија кими сәнәткарлыг, тиҹарәт вә мәдәнијјәт мәркәзи олан мүһүм шәһәрләр вар иди. Шәһәрләрдә мәдәнијјәт хејли инкишаф етмиш, мәдрәсәләр јаранмышды. Мәдрәсәләрин јаранмасы вә кетдикчә бөјүмәси китабчылығын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрир, мәдрәсә китабханалары јаранырды. Кетдикчә мүсәлман дининин мәркәзи кими мәсчидләрин мөвгеји мөһкәмләнир, мәсчидләрдә топланан дини китабларын сајы артырды. Бәрдәдәки «Чүмә» мәсчиди белә мәсчидләрдән иди. Бурда хејли әлјазма китаблары топланмышдыр[1]. Бу дөврдә шәхси китабханаларын олмасы һаггында мә'луматлар да вардыр. Белә мә'луматлара биз тарихи әсәрләрлә јанашы олараг бәдии әсәрләрдә раст кәлирик.

Әрәб шаири Әбу Тәммамын (796—843) диван китабында көстәрилир ки, 821-чи илдә Һәмәдан шәһәриндә Әбу-л-Вәфа адлы бир шәхсин зәнкин китабханасы олмушдур. Әбу Тәммамын јаздығына көрә бу китабханада башга әсәрләрлә јанашы әрәб дилиндә јазылмыш 300 «диван» олмушдур. Һәмчинин китабханада әдәбијјатшүнаслыға, грамматикаја даир әсәрләр олдуғу көстәрилир[2].

XI—XII әсрләрдә бүтүн Шәргдә олдуғу кими Азәрбајчанда да елм вә мәдәнијјәт хејли инкишаф етмишди. Азәрбајчан мәдәнијјәтинин јүксәлиши халгын зәнкин кечмиш мәдәни наилијјәтләринә әсасланырды. XII әсрин орталарында Азәрбајчанда гүдрәтли Атабәјләр дөвләтинин јаранмасы елм вә мәдәнијјәтин инкишафына бөјүк тәкан верди. Азәрбајчанда бөјүк алимләр, шаирләр, ме'марлар вә с. јетишди. Елм саһәсиндә Шәргдә бөјүк шөһрәт газанмыш Ибн Әһмәд Мәкки әл Бәрдән, Бәһмәнјар ибн Мәрзбан, Хәтиб Тәбризи вә с. кими шәхсләр јетишмишди.

Азәрбајчан әдәбијјаты мисилсиз инкишаф етмиш, дүнја шөһрәти газанмыш шәхсијјәтләр јетирмишди. XI—XII әсрләрдә Пир Һүсејн Ширвани, Гәтран Тәбризи, Әбул

[1] Азәрбајчан тарихи. Ч. 1,—Б., 1961, с. 150—151.

[2] Әб-л-Вәфанын китабханасы һаггында илк мә'лумат. Теһранда чыхмыш «һ'әнәр вә мәрдом» журналында верилмишдир.

үла Кәнчәви, Мәһсәти, Фәләки Ширвани, Әфзәләддин Хагани, Мүчирәддин Бејләгани вә бөјүк Низами Кәнчәви кими парлаг мүтәфәккирләр вә шаирләр јашајыб јаратмышдылар.

Азәрбајчанда елми фикрин, әдәбијјат вә инчәсәнәтин инкишафы китаб мәдәнијјәтинин инкишафына бөјүк тәкан вермиш, зәнкин китабханаларын јаранмасы вә инкишафы үчүн әлверишли шәраит јаратмышды. Мәһз бу дөврдә зәнкин китаб фондлары олан китабханалар мејдана кәлмишди.

Орта әсрләрдә Азәрбајчанда китабхана иши әсасән үч истигамәтдә инкишаф едирди: 1. Һөкмдарлар тәрәфиндән тәшкил едилән сарај китабханалары. Белә китабханалар фондунун тәркибинә көрә ән зәнкин китабханалар иди. Һөкмдарлар өз сарај китабханаларыны зәнкинләшдирмәк үчүн өлкә дахилиндә вә харичи өлкәләрдә олан ән надир китаблары белә әлдә етмәјә чалышырдылар. Дөврүн ајры-ајры алимләри, шаирләри тәрәфиндән һөкмдарлара бәхш едилән вә һәдијјә кими кәтирилән китаблар да сарај китабханаларында сахланылырды. Сарај китабханалары китабы топлајыб сахламагла јанашы әлјазма китабларынын чохалдылыб јајылмасында да мүһүм рол ојнајырдылар. Китабханалар бөјүк бир е'малатханаја охшајырдылар. Бурада китабханачыларла јанашы олараг хәттатлар, рәссамлар, чилидчиләр, нәггашлар вә башга сәнәткарлар да фәалијјәт көстәрирдиләр. Бурада китабханаја јеничә дахил олан китабларын мәшһур хәттатлар тәрәфиндән үзү көчүрүлүр, һашијәләри бәзәдилир, нәггаш вә рәссамлар тәрәфиндән миниатүрләр чәкилир, чилидләнир вә китабханаја тәһвил верилирди.

2. Мәсчидләрин китабханалары вә мәсчидләрин јанында тәшкил едилмиш мәктәб вә мәдрәсәләрин китабханалары. Мәсчид китабханаларында әсасән дини китаблар сахланылырды. Бурадакы китабларын бөјүк әксәријјәти мәсчидләрә вәгф олунмуш китаблар иди. Мәктәб вә мәдрәсә китабханаларында тәһсил просесини тәшкил етмәк үчүн дә китаблар топланылырды. Мәктәб вә мәдрәсә китабханаларында китабларын чохалдылмасында јахшы хәтти олан, хәттатлыг ишиндән башы чыхан тәләбәләр дә јахындан иштирак едирди. Онлар китабын үзүнү көчүрүб чохалдырдылар.

3. Бөјүк шаирләрин, философларын, алимләрин, феодалларын вә вәзирләрин шәхси китабханалары. Азәр-

бајчан китабхана иши тарихиндә шәхси китабханаларын хүсуси мөвгеји олмуш. Азәрбајчан китабынын вә дүнјанын ән көркәмли алим, шаир, јазычыларынын әсәрләринин горунуб сахланмасында вә нәсилдән-нәсилә кечмәсиндә бу китабханалар мүһүм рол ојнамышлар.

Тарихи мәнбәләрдән мә'лумдур ки, XI әсрдә Кәнчәдә зәнкин сарај китабханасы олмушдур. Бу китабхана өз фәалијјәтини сонралар да давам етдирмишдир. Низаминин әсәрләриндән өјрәнирик ки, XII әсрдә Бәрдәдә әлјазмалары сахланан китабханалар вар имиш.[1] Низаминин «Хәмсә»синдән мә'лум олур ки, әрәб ишғалындан сонракы дөврдә Азәрбајчанда тәкчә әрәбчә дејил, фарс, јунан вә башга дилләрдә дә чохлу әлјазма китаблары вар имиш. Низами әсәрләринин дәриндән өјрәнилмәси, тәһлили, онун елми дүнјакөрүшү, әсәрләриндә ады чәкилән китаблар көстәрир ки, бу бөјүк шәхсијјәтин чох бөјүк вә кениш мүталиә даирәси олмушдур. Онун тохундуғу һәр бир тарихи һадисә, ирәли сүрдүјү һәр бир фәлсәфи фикир, бу вә ја дикәр мәсәләләрин шәрһиндә ирәли сүрдүјү, үмумиләшдирдији һәр бир елми мүддәа онун бөјүк мүтәфәккир шәхс олдуғуну, дүнја әдәбијјаты вә елминә јахындан бәләд олдуғуну, әјани шәкилдә сүбут едир. Мүбалиғәсиз демәк олар ки, белә бир даһи шәхс анчаг зәнкин вә ардычыл мүталиә нәтичәсиндә јетишә биләр. Низами јазыр:

Дүнјада нә гәдәр китаб вар белә,
Чалышыб, әлләшиб кәтирдим әлә,
Әрәбчә, дәричә, јери дүшәркән,
Бухари, Тәбәри әсәрләриндән.
Охудум, охудум, сонра да вардым
Һәр кизли хәзнәдән бир дүрр чыхардым[2].

Бурадан көрүнүр ки, бөјүк шаир дүнјанын мүхтәлиф јерләриндә јајылмыш, надир, гијмәтли китаблары тапыб мүталиә етмәк үчүн узун мүддәтли арашдырмалар апармыш, бөјүк зәһмәт баһасына онлары әлдә етмишдир.

Мә'лумдур ки, белә бир шәхсин јетишмәсиндә о заманкы Кәнчә мүһитинин бөјүк ролу олмушдур. Шүбһәсиз ки, Кәнчәдә олан гијмәтли китаблар вә зәнкин китабханалардан шаир мүвәффәгијјәтлә истифадә етмишдир.

XII әсрин икинчи јарысында Ширваншаһлар сарајында сарај китабханасынын олмасы мә'лумдур. Бу китабхана

[1] Низами Кәнчәви. Хасров вә Ширин.—Б., 1982, с. 48.
[2] Низами Кәнчәви. Једди көзәл.—Б., 1941, с. 14.

әсасән Ширван һакими Мәнүчөһрүн заманында хејли инкишаф етмишдир. Мәнүчөһр өлкәнин мәшһур алимләрини, ме'марларыны, исте'дадлы шаирләрини, нәггашларыны топлајараг сарајда шаирләр мәчлиси дүзәлтмишди. Сарај әтрафында топланан шаирләрдән Әбул-үла Кәнчәви, Хагани, Фәләки, Иззәтдин Ширвани вә башгалары орижинал әсәрләр јазыб јарадыр, тәрчүмәләр едир, гијмәтли әлјазмаларынын топланмасында јахындан иштирак едир, беләликлә дә сарај китабханасынын зәнкинләшмәсинә көмәклик көстәрирдиләр. Ширваншаһлар сарај китабханасы һаггында тарихи мәнбәләрлә јанашы олараг бәдии әсәрләрдә дә мә'лумат вардыр. Хагани Ширвани «Төһфәтүл-Ирагејн» (1156) әсәриндә әмиси Кафијәддин Өмәр Ибн-Османын она нечә тәрбијә вердији барәдә јазыр:

Көрдү ки, бәләдәм һәр Нишанәјә,
Апарды бир бөјүк китабханаја,
Көрдүкдә олмушам доғурдан һејран,
Охутду әввәлчә «Хәләгәл-инсан».
Бунлара бәрабәр гојду бир сабаһ,
Гаршыма көзәл бир китабы-ислаһ
Әмр етди охујум мән ону тәкрар,
Та көзүм өнүндә ачылсын әсрар.[1]

XI—XII әсрләрдә сарај, мәсчид вә мәдрәсә китабханалары илә јанашы олараг Азәрбајчанын көркәмли шаирләринин вә алимләринин зәнкин шәхси китабханалары олмушдур. Бу дөврдә ичтимаи китабханаларын олмамасы, сарај, мәсчид вә мәдрәсә китабханаларындан истифадә етмәјин чәтинлији, шаир вә алимләрин гаршысында шәхси китабханалар тәшкил етмәк зәрурәтини гојмушду. Онлар надир, гијмәтли китаблары әлдә етмәк үчүн вәсаити әсиркәмирдиләр. Һансы гијмәтә олур-олсун китаблар әлдә етмәјә чалышырдылар. Шәхси китабханаларда топланан китабларын хејли һиссәсини шәхси китабхана саһибинә верилән һәдијјәләр тәшкил едирди.

Бу дөврдә јаранмыш шәхси китабханалара мисал олараг шаирләрдән бөјүк Низаминин, Хаганинин, көркәмли алимләрдән Бәһмәнјар ибн Мәрзбанын, Хәтиб Тәбризинин, Гәтран Тәбризинин зәнкин шәхси китабханаларыны көстәрә биләрик.

Азәрбајчанын көркәмли алими вә шаири Хәтиб Тәбризинин (1030—1109) Тәбриздә зәнкин шәхси китабха-

[1] Хагани. Сечилмиш әсәрләри.—Б., 1956, с. 36.

насы олмушдур.[1] Хәтиб Тәбризи һаггында олан мараглы тарихи факт зәнкин шәхси китабханасынын олмасыны бир даһа тәсдиг едир. О, Тәбриздә алим вә мәшһур лексиограф Әбу Мәнсур Мәһәммәд әл-Әзһәринин «Китаб әт-Тәһзиб фи-л-лүға» («дилдә дүзәлиш китабы») адлы әсәрини тәһлил едәркән чәтинлијә раст кәлир, алимләр она бу чәтинликләри тәһлил едиб өјрәнмәк үчүн Әбул-үла-әл-Мәәријә мурачиәт етмәји мәсләһәт билирләр. Бу мәгсәдлә Хәтиб Тәбризи Бағдада, бөјүк шаирин јанына кетмәли олур. О, Бағдада кедәркән өз китабханасындан 17 китаб көтүрүр. Тәбриздән пијада Бағдада кедән мүәллифин торбасында олан китаблары күрәјиндән ахан тәр тамамилә исладыр. Һадисәдән хәбәри олмајанлар китабларын јағыш нәтичәсиндә исландығыны зәнн едирләр. Хәтиб Тәбризи Бағдадда вәфат едәркән Тәбриздән апардығы китаблар орада нүмајиш етдирилмишдир[2].

Хәтиб Тәбризинин Бағдадда 70 мин чилд китабы олан бир китабханаја мүдир тә'јин едилмәси онун китабчылыг вә китабханачылыг ишиндә бөјүк тәчрүбәјә малик олмасына әсаслы сүбутдур.

Бөјүк Низаминин китабханасында харичи дилләрдә әсәрләрин олмасыны еһтимал етмәк олар. Низаминин әсәрләриндә чохлу харичи дилдә олан китабларын ады чәкилир. Үзәриндә ишләдији мәнбәләр һаггында шаир јазыр:

Искәндәр һаггында һеч бир әсәрдә
Мә'лумат көрмәдим јығчам бир јердә.
Сөзләрлә долмушду хәзинә ичи,
Анчаг һәр нүсхә дағыныг инчи.
Һәр көһнә нүсхәдән әсас алараг,
Ону өз ше'римлә бәзәдим анчаг,
Ән гәдим тарихи әсәрләрдән мән,
Јәһуди, нәсрани, пәһләвиләрдән
Ән инчә сөзләри әлимә салдым,
Габығы атараг мәғзини алдым.
Мүхтәлиф дилләрдән јаздығым сөзләр,
Бунлардан дүзүлдү јаздығым әсәр.
Сајдығым дилләри әтрафлы билән,
Сахлар өз дилини мәнә төһмәтдән[3].

---

[1] Онуллаһи С. М. Тәбриз китабханалары (X—XVIII әсрләрдә) С. М. Киров адына АДУ-нун елми әсәрләри «Китабханашүнаслыг вә библиографија» серијасы. —Б., 1975 № 2, с. 53.
[2] Маһмудов М. Хәтиб Тәбризинин һәјат вә јарадычылығы.—Б., 1972, с. 25, 31:
[3] Низами. Искәндәрнамә.—Б:, 2982, с. 8.

Көрүндүјү кими, шаир әрәб вә фарс дилиндә олан мәнбәләрлә јанашы јәһуди, нәсрани (христиан) вә пәһләви дилләриндә олан китаблардан да истифадә етмишдир. О дөврдә Кәнчәдә елә бөјүк ичтимаи китабхананын олмамасыны нәзәрә алсаг, демәк олар ки, бу китабларын бөјүк әксәријјәти шаирин өз шәхси китабханасында олмушдур.

XII әсрдә Азәрбајчан китаб мәдәнијјәтинин зирвәси олан Низами әсәрләри билик мәнбәји, тәрбијә мәнбәји иди.

Низаминин дүнја шөһрәти газанмыш «Хәмсә»си XII әсрдә Азәрбајчан китабыны елә әлчатмаз бир зирвәјә јүксәлтмишдир ки, дүнјанын бүтүн көркәмли алимләри, философлары вә шаирләри она һәсәд апарырдылар. Низами өзү «сөзә», мүдрик сөзләрин топланмыш олдуғу китаблара чох бөјүк гијмәт верирди. Низаминин әсәрләриндә китабларын топланыб сахланылмасында, онларын нәсилләрдән нәсилләрә чатдырылмасында мүстәсна әһәмијјәти олан китабханалара да бөјүк гијмәт верилирди. Бөјүк шаирин китаба вә китабханаја бахышы јүксәк инкишаф пилләсинә галхмыш орта әср Шәрг вә Азәрбајчан интибаһы дөврүндә ән габагчыл вә һуманист бир дүнјакөрүшү иди. Низами әсәрләринин гәһрәманлары китаба һөрмәт едән, ону јүксәк гијмәтләндирән, бөјүк философлары, алим вә шаирләри мүталиә едән шәхсијјәтләр иди. Бу чәһәтдән Искәндәр сурәти нәзәр диггәти даһа чох чәлб едир.

Бөјүк алимләрлә әһатә едилмиш, китаб мүталиәсинә фикир верән Искәндәр узаг сәфәрләрә кедәркән белә өзү илә китаб апарырды. Ишғал етмиш олдуғу өлкәләрдән гијмәтли китаблары топлајыб кәтирир, онлары тәрчүмә етдирир, китабханалар тәшкил едирди. Низами «Искәндәрнамә» әсәриндә јазыр:

Ағыл һәр бир сиррә јол тапсын дејә,
О верди фикрини елмә, билијә,
Хәјалы көјләри кәзди долашды,
Бағлы гапыларын сиррини ачды.
Бәјәнди пәһләви, јунан вә дәри
дилиндә јазылмыш бир чох әсәри.
Бир дә фарс дилиндә шаһанә дәфтәр
Олмушду дилиндә су кими әзбәр,
Истәр рум елиндә, истәр јунанда,
Дүнја дилләриндә нә вар чаһанда,
Бујурду тәрчүмә едилсин бүтүн

Билик хәзинәсини долдурмаг үчүн.
Дүрр јағды елм үчүн бир-бир һәр јандан,
Бунлардан јаратды бөјүк бир уммaн.[1]

Јухарыдакы парчадан көрүндүјү кими Низами китабы дүрр, китабхананы исә билик хәзинәси, дүрр уммaны адландырыр. Бөјүк шаиримизин китаб вә китабханаја вердији бу гијмәт өз елми вә мәдәни әһәмијјәтинә көрә өз дөврү үчүн чох јүксәкдә дурурду.

XII әсрдә олдуғу кими XIII әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда әсасән ики сүлалә һакимијјәт сүрүрдү. Өлкәнин Шимал һиссәси Ширваншаһларын Кәсрани сүлаләси (1027—1386), Чәнуб һиссәси исә Азәрбајчан атабәјләри—елдәкизләр (1136—1225) тәрәфиндән идарә олунурду. XIII әсрин илк илләриндән е'тибарән Азәрбајчан монголлар тәрәфиндән истила едилди. Азәрбајчанда монгол зүлмүнүн башланмасы Азәрбајчан мәдәнијјәтинә бөјүк зәрбә вурду, мәсчидләр, мәктәбләр, мәдрәсәләр, китабханалар јерлә јексан едилирди. Монгол истиласы илләриндә китаб вә китабханалар даһа чох зәрәр чәкмишдиләр.

К. Маркс монгол ишғаллары дөврүндән бәһс едәрәк јазыр: «...Инчәсәнәт, зәнкин китабханалар, мүкәммәл кәнд тәсәррүфаты, сарајлар вә мәсчидләр — һәр шеј јерлә јексан едилирди»[2].

Монгол ишғалчылары Азәрбајчан халгынын мәдәнијјәтинин инкишафыны ләнкитсә дә, ону тамамилә мәһв едә билмәди. Заман кечдикчә Азәрбајчан Шәргин ән мүһүм мәдәни мәркәзләриндән биринә чеврилмишди. Мәдәни инкишаф сәвијјәси е'тибары илә азәрбајчанлылардан гат-гат ашағы олан монголлар өзләри Азәрбајчан мәдәнијјәтинин тә'сири алтына дүшмүшдүләр.

Бу дөврдә һүлакиләрин мәркәзи олан Марағa вә Тәбриз шәһәрләри кениш инкишаф јолу кечмиш, Јахын Шәргин мәдәни мәркәзләриндән биринә чеврилмишди. Азәрбајчанда елм, әдәбијјат, инчәсәнәт, ме'марлыг вә китабчылығын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрән хәттатлыг кениш инкишаф тапмышды.

XII әсрдән башлајараг Азәрбајчан дилинин әһәмијјәтинин артмасы, онун әдәби дилә чеврилмәсинә сәбәб олмуш, Азәрбајчан дилли әдәбијјат чохалмаға башламышды. Алим ибн Мүһәнна («Азәрбајчан сөзләри лүғәти»), Шаир Әли («Гиссеји Јусиф», 1233); Иззәддин Һәсәноғлу («Диван» XIII әсрин сону, XIV әсрин әввәлләри) азәрбајчанча јазыб јарадырлар[1]. Азәрбајчан дилиндә елми вә бәдии әсәрләрин јаранмасы онун тә'сир даирәсини кенишләндирмиш, кәләчәк инкишафы үчүн бөјүк перспективләр ачмышды.

XIII—XIV әсрләрдә Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишафында бөјүк хидмәтләри олан көркәмли шаирләр јетишмишди. Онларын әсәрләри тәкчә Азәрбајчанда дејил бүтүн Јахын Шәргдә мәшһур иди. Сејид Зүлфигар Ширвани, Һәсәноғлу, Марағалы Әвһәди, Әссар Тәбризи, Фәзлуллаһ Нәими, Имадәддин Нәсими, Шаһ Гасим Әнвар, Гази Бурһанәддин вә б. көстәрмәк олар.[2]

XIII—XV әсрләрдә инчәсәнәтин ајры-ајры саһәләриндән ме'марлыг вә мусигишүнаслыг да хејли инкишаф етмишди. Бу дөврдә Абшеронда, Нахчыванда, Тәбриздә, Бәрдәдә, Урмијада, Мәрәндә тикилмиш галалар, мәгбәрәләр вә мәсчидләр инди дә галмагдадыр. Азәрбајчан ме'марлығынын ән көзәл абидәләри олан бу тикилиләр Әбдүл Мәчид Мәс'уд оғлу, Маһмуд Сајад оғлу, Әһмәд Әјјуб оғлу тәрәфиндән тикилмишди.

Мусиги саһәсиндә бөјүк хидмәтләри олан Сәфиәддин Әбдүлмөмин Урмәви, Мәһәммәд ибн-Әбубәкр Ширвани, Хачә Әбдулгадир Марағаи вә с. кими көркәмли шәхсијјәтләр јетишмишди. Бу көркәмли мусигичиләр тәрәфиндән халгын классик ирсинә дахил олмуш бир чох мусиги әсәрләри: маһнылар, муғамлар, маһны вә рәгс мелодијалары јарадылмыш, нот јазысы тәртиб едилмиш, мусигијә даир бир сыра нәзәри әсәрләр јазылмышдыр.

Монгол истиласы Азәрбајчанда тәһсил системинә дә чидди зәрбә вурмушду. Узун мүддәт бу иши гајдаја салмаг мүмкүн олмамышдыр. Анчаг заман кечдикчә мәсчидләрдә вә тәкјәләр јанында олан мәдрәсәләрдә тәһсил иши давам етдирилмәјә башланды. Мәсчидләрдә әсасән савад өјрәдилир вә «Гуран» тәдрис едилирди. Руһаниләр «Гуранын» өјрәдилмәсинә хүсуси диггәт јетирирдиләр. Мәсчид мәктәбләри әсасән ислам дининин еһкамларыны тәблиғ етмәк үчүн тәшкил едилирди.

Мәдрәсәләрдә дә савад өјрәдилмәклә јанашы олараг «Гуран» тәдрис едилирди. Мәдрәсәләрин әсас дәрс

---

[1] Низами Кәнчәви. Искәндәрнамә.—Б., 1982, с. 430.
[2] Маркс вә Енкелс архиви. — М., 1938, ч. 5, с. 221.

---

[1] Азәрбајчан тарихи. Ч. 1,—Б., 1961, с. 210.
[2] Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Ч. 1.—Б., 1943, с. 105—115.

191/492
Азербайджанская республиканская БИБЛИОТЕКА

8505—2

китаблары «Гуран» вә тәчвиддән («Гуран»ы доғру охумағы өјрәдән китаб), әрәб дилинин сәрф вә нәһвиндән, классик шаирләрин фарс дилиндә олан әсәрләриндән ибарәт иди[1]. Лакин тәһсил бунунла битмирди. Тәһсилини давам етдирмәк истәјән шәхсләр, ајры-ајры көркәмли дин хадимләри вә тәригәт башчыларынын јанында өз тәһсилләрини давам етдирирдиләр. Әсасән, һәдис, мәнтиг, һеј'әт, тарих, чоғрафија нүчүм, поетика, елми-мусиги, фәлсәфә, фигһ, тибб вә с. елмләр өјрәдилирди. Елмләрин тәдрисиндә әлјазма китабларындан кениш истифадә едилирди. Мәһз буна көрәдир ки, мәсчидләрдә, мәдрәсәләрдә зәнкин китабханалар јарадылмышды. Һәмчинин тәһсил вермәк иши илә мәшғул олан ајры-ајры дин хадимләринин вә тәригәт башчыларынын шәхси китабханалары ры вар иди.

Мәсчид вә мәдрәсә китабханаларынын зәнкинләшмәсиндә вәгф едилән китабларла јанашы хәтти јахшы олан тәләбәләр тәрәфиндән үзү көчүрүлүб китабханаја верилән китаблар мүһүм рол ојнајырдылар. Китаб үзү көчүрмәк вә ону китабханалара бағышламаг саваб иш һесаб едилдијиндән тәләбәләр бу ишлә чох һәвәслә мәшғул олурдулар. Бу ән'әнә әсрләр боју давам етдијиндән, илләр кечдикчә ән гијмәтли әлјазма китабларындан, дини китаблардан ибарәт зәнкин китабханалар јаранып, китабларын нүсхәләри артыр, нәсилдән-нәслә кечирди. Бу дөврдә китаблар јенә дә әрәб вә фарс дилләриндә јазылырды. Белә ки, елми әсәрләр әрәб дилиндә, бәдии әсәрләр исә фарс дилиндә јазылырды.

XIII—XV әсрләрдә өлкә дахилиндә Азәрбајчан дилинин нүфузу хејли артмыш, Азәрбајчан дилиндә елми вә бәдии әсәрләр мејдана кәлмишди. Кениш халг күтләләри өз бәдии һиссини өз доғма дилиндә ифадә едир, зәнкин вә гәдим ән'әнәләрә малик олан фолклоруну өз ана дилиндә јарадыб инкишаф етдирирди. Дастанлар, нағыллар, ашыг ше'рләри, бајатылар, аталар сөзләри, тапмачалар вә с. ана дилиндә јарадылырды. XIII әсрдә Азәрбајчан дилиндә елми лүғәтләр вә бәдии әсәрләр мејдана кәлмишди. Бу дөврдә Азәрбајчанда диван јарадан көркәмли шаирләр јетишмишди. Һәсәноғлу, Гази Бүрһанәддин, Нәсими, Әбдүлгадир кими көркәмли шаирләр әсәрләринин бөјүк әксәријјәтини Азәрбајчан дилиндә јазырдылар. Артыг XIII әсрдән е'тибарән Азәрбајчанда үч дил: Азәрбајчан, әрәб, фарс дилләри әдәби дил кими паралел олараг ишләнирди. Заман кечдикчә Азәрбајчан дилинин тә'сир даирәси кенишләнир, әдәби дил дә әсас дилә чеврилирди.

[1] Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Ч. 1.—Б., 1943, с. 110

Азәрбајчан дилинин әдәби дил кими формалашыб инкишаф етмәси, бу дилдә јазан алим вә шаирләрин кетдикчә чохалмасы Азәрбајчан дилиндә китабларын артмасына сәбәб олмушду. Мәһз буна көрәдир ки, бу дөврдән башлајараг китабханаларын фондунда Азәрбајчан дилиндә китаблар мүһүм јерләрдән бирини тутмаға башламышды.

Орта әсрләрдә Азәрбајчанда китабчылығын вә китабханачылығын инкишафында хәттатлыг мүһүм рол ојнамышдыр. Инчәсәнәт нөвләриндән бири кими инкишаф едән хәттатлыг әлјазма китабларынын вә һөкмдарлара мәхсус мәктубларын јазылмасында кениш истифадә едилирди. Һәмчинин һәккаклар јени тикилән мәшһур дини вә мүлки биналарда өз сәнәткарлыгларыны көстәрирдиләр. Хәттатлыг китаб сәнәтинин чох вачиб вә һәлледичи бир саһәси иди. Китабларын мејдана чыхмасында, онун јајылмасында хәттатларын бөјүк ролу вар иди. Она көрә дә әсәр јазан мүәллиф өз китабынын үзүнүн көчүрүлмәсини ән јахшы хәттата вермәјә чалышырды. Устад хәттатлар тәрәфиндән үзү көчүрүлмүш китаблар даһа јүксәк гијмәтә малик олурду. Ислам дининин инсан сурәтини чәкмәји гадаған етмәси бир чох исте'дадлы рәссамлары хәттатлыг сәнәтинә кәтириб чыхармышды. Хәттатлар китабын үзүнү көчүрәркән өз рәссамлыг бачарыгларындан истифадә едир, китаблары көзәл рәсмләрлә вә миниатүрләрлә бәзәјирдиләр. Мәһз буна көрәдир ки, гәдим Шәрг әлјазмаларынын, о чүмләдән Азәрбајчан әлјазмаларынын бөјүк бир гисми өз дөврүнүн ән көзәл инчәсәнәт әсәрләри һесаб едилир. XIII—XIV әсрләрдә Азәрбајчанда бөјүк хәттатлыг мәктәби јаранмыш, Азәрбајчан хәттатлары тәрәфиндән јени хәттләр ичад едилмишди. Бу дөвр Азәрбајчан хәттатлары тәкчә Азәрбајчанда дејил, бүтүн Јахын Шәргдә танынмышдылар. XIII—XIV әср көркәмли Азәрбајчан хәттатларындан Маһмуд Сәрраф, Сејид Һејдәр, Абдуллаһ Сејрәфи, Һачы Мәһәммәд Бәндкир, Сә'дәддин, Сәфәр Тәбризи, Мирәли вә с. хүсуси илә мәшһур идиләр. Бунлар о дөврдә китаб үзү көчүрмәк ишиндә кениш тәтбиг едилән Сејрәфи (1342) «Мүсәнна», Мирәли (1446) «Нәстәлиг» хәттини кәшф етмишдиләр.

Азәрбајҹанда хәттатлыг сәнәтинин belә јүксәк инкишафы Азәрбајҹан китабына дүнја шөһрәти газандырмышды. Орта әсрләрдә китаб үзү көчүрмәк вә үмумијјәтлә китабын тәртиби ишинин китабханаларда ҹәмләшмәси китабханаларын иҹтимаи ролуну хејли артырмыш, онлары китаб сәрвәтимизин јарадылмасы вә јајылмасы ишиндә мәдәни мәркәзә чевирмишди. Китабханаларда о дөврүн «наширләри» вә «полиграфистләри» олан — хәттат, нәггаш, мүзәһһиб, сәһһаф вә мүҹәллидләрин топланмасы онлары китаб истеһсалыны тәшкил едән мүәссисә кими мәшһурлашдырырды. Мәһз буна көрәдир ки, орта әсрләрдә китабханаларын идарә едилмәси дөврүнүн ән көркәмли алимләринә, шаирләринә вә рәссамларына тапшырылырды.

XIII әсрин әввәлләриндә, монголларын ислам динини гәбул етмәдикләри илләрдә Азәрбајҹанда тәбиәтшүнаслыг елмләри: ријазијјәт, тибб, астрономија, һеј'әт вә с. һәмчинин, тарих елми хејли инкишаф етмишди. Һүлаку сарајы әтрафында топланмыш тәбибләр јени әсәрләр јарадырдылар. Көркәмли тарихи әсәрләрин (Әлаәддин Әта-мәлик Ҹувејнинин «Тарихи ҹаһанкуша», Рәшидәддин Фәзлуллаһын «Ҹами-әт-тәварих», Абдуллаһ ибн Фәзлуллаһын «Тарихи вәссаф» вә с.) јарадылмасы бу дөврә тәсадүф едир.

Бу дөврдә Азәрбајҹанын Тәбриз вә Марағa шәһәрләриндә јараныб инкишаф едән елм бүтүн ислам аләминә тә'сир көстәрирди.

Бөјүк Азәрбајҹан алими Нәсирәддин Тусинин рәһбәрлији илә јарадылмыш Марағa рәсәдханасынын елми шөһрәти бүтүн дүнјаја јајылмышды. Көј ҹисимләринин өјрәнилмәсиндә бөјүк хидмәтләри олан бу рәсәдхананын әтрафында топланан алимләр өз елми тәдгигатлары илә мәшһур идиләр. Бу көркәмли елм мәркәзи Нәсирәддин Тусинин рәһбәрлији илә тикилмишди. Бүтүн Шәрг мәдәнијјәтиндә әзәмәтли бир абидә олан рәсәдхананын бүнөврәси 1258-ҹи илдә гојулмуш, 1261-ҹи илдә исә тикилиб баша чатдырылмышды. Туси Марағада ҹидди иш апармагла јанашы рәсәдхананын лајиһәсини вермиш, бир сыра дәгиг ҹиһазлар ихтира етмиш вә гурашдырмыш, рәсәдханада ишләмәк үчүн кадр һазырланмасына рәһбәрлик етмишди.

Рәсәдхана јарандыгдан сонра онун әтрафында көркәмли алимләрин топланмасы, орада ҹидди елми тәдгигатларын апарылмасы онун бөјүк елм мә'бәдкаһына, академијаја чеврилмәсинә сәбәб олмушду. Марағa академијасы өз елми-тәдгигат ишләринә, елми кәшфләринә көрә о дөврдә Шәргдә мәшһур елм мәркәзи олан, Низамүлмүлк тәрәфиндән Бағдадда јарадылмыш Низамијјә академијасындан һеч дә кери галмырды.[1]

Рәсәдхананы инша етмәк бөјүк мәбләғ вәсаит тәләб едирди. О бу вәсаитин мигдары барәдә Һүлаку хана дедикдә о, тәәҹҹүбләнмиш вә сорушмушду ки: јәни улдузлар һаггында елм о гәдәр хејрлидир ки, рәсәдхана үчүн бу гәдәр бөјүк мәбләғ сәрф едилсин. Ҹаваб олараг Насир демишдир: Иҹазә верин там мәхфи шәраитдә бир нәфәр бу дағa галхсын вә орадан бөјүк, бош бир тешт кәтирсин, анҹаг бу барәдә һеч кимин мә'луматы олмасын. Белә дә едирләр. Тешт дағын зирвәсиндән ендирилән заман бөјүк сәс галхыр. Бу Һүлаку ханын гошунлары арасында ваһимәјә сәбәб олур. Насир Һүлаку ханла бирликдә бүтүн бунлары сакит һалда мүшаиәт едирләр. Бу заман Насир Һүлаку хана мүраҹиәтлә дејир: Биз бу сәсин сәбәбини билирик анҹаг орду билмир, она көрә дә биз сакитик, анҹаг орду һәјәҹанланыр. Биз көј ҹисмиләринин сирләрини билсәк јер үзәриндә сакит олаҹағыг[2].

Бу әһвалат Һүлаку хана тә'сир көстәрир вә о рәсәдхананын тикилмәси үчүн 20.000 мәбләғиндә вәсаит ајрылмасына разылыг верир.

Рәсәдхананын јанында мүшаһидә мејданчасындан башга, бөјүк аләтләр үчүн хүсуси бина, 400000 китаб фонду олан китабхана бинасы вә башга көмәкчи биналарын тикинтиси нәзәрдә тутулмушду. Нәсирәддин Туси Рәсәдхана үчүн кадр һазырлығына да хүсуси әһәмијјәт верирди. Бу мәгсәдлә рәсәдхананын јанында хүсуси мәдрәсә јарадылмышды. Бу мәдрәсәдә Туси өзү дәрс дејирди. Рәсәдхананын әтрафында бөјүк алимләр ордусу топланмышды. Бурада Шәргин ән инкишаф етмиш өлкәләриндән олан алимләр фәалијјәт көстәрмишдиләр. Көркәмли ријазијјатчы алим Һ. Мәммәдбәјли өз тәдгигатында 20 нәфәрдән артыг көркәмли алимин Марағa рәсәдханасында ишләдијини мүәјјәнләшдирмиш, онларын һаггында әтрафлы мә'лумат вермишдир. Үмумијјәтлә, Марағa рәсәдханасынын 100 нәфәрдән артыг елми әмәкдашы олмушдур. Белә бир рәгәм о дөвр үчүн чох бөјүк елми

[1] Хаҹә Нәсирәддин Туси. Әхлаги Насири.—Б., 1980, с. 10.

[2] Мамедбейли Г. Д. Основатель Марагинской обсерватории Насираддин Туси.—Б., 1961, с. 32.

наилијјәт һесаб едилә биләр. Хачә Нәсрәддин Туси рәсәдхананын елми әмәкдашларынын һәјат сәвијјәсинин јүксәлмәсинә, онларын мадди чәһәтдән тә'мин едилмәсинә, иш шәраитләринин јахшылашмасына хүсуси диггәт јетирирди. Мәһз буна көрәдир ки, рәсәдханада чидди елми-тәдгигат ишләри апарылырды. Бу ишдә рәсәдхананын елми әмәкдашларына онун олдугча зәнкин олан китабханасы бөјүк көмәк едирди. Тарихи мә'луматлара көрә Хачә Нәсирәддин Туси рәсәдхананын елми китабханасынын јарадылмасына хүсуси әһәмијјәт вермишди. О, һәлә 1258-чи илдә Бағдад алындыгдан сонра китабхананын тәшкили ишинә башламышды. Мә'лум олдуғу кими, о дөврдә Нәсирәддин Тусинин өзүнүн чох зәнкин шәхси китабханасы вар иди вә һеч шүбһәсиз ки, о өз шәхси китабханасыны рәсәдхананын китабханасына вермишди. 100-дән артыг елми әсәрин мүәллифи олан[1] Нәсирәддин Туси бөјүк китаб һәвәскары иди. Рәсәдхананын китабханасында бүтүн Шәрг өлкәләриндәнән гијмәтли китаблар топланмышды. Өз фондунун зәнкинлијинә көрә бу китабхана өз дөврүндә ән бөјүк китабханаларындан бири иди. Китабхананын фондунда 400.000 нүсхә китаб топланмышдыр ки, бу да дөврүн ән бөјүк мәдәни наилијјәти кими гијмәтләндирилмәлидир.

Рәсәдханада апарылан елми-тәдгигат ишинин мүхтәлифлијинә вә әһатәлилијинә әсасланараг дејә биләрик ки, китабхананын фонду елми характер дашымыш, рәсәдхана алимләринин елми сорғуларыны өдәмәк үчүн бурада чидди елми әсәрләр, хүсусилә тәбиәт елмләринә аид әсәрләр топланмышдыр.

Хачә Нәсирәддин Туси рәсәдхананын тикинтисинә башлајан вахтдан, китабхананын тәшкили һаггында дүшүнмүш вә китабхана үчүн китаб топламаг гејдинә галмышдыр[2]. О, китабханаја китаб алмаг үчүн мүхтәлиф шәһәрләрә хүсуси адамлар көндәрирди. Нәсирәддин Туси өзү Хорасан вә Ирага сәфәри заманы чохлу китаб вә астрономија чиһазлары алыб Марағаја көндәрмишдир.

Китабханада китабы топлајыб сахламагла јанашы китабын үзүнүн көчүрүлүб чохалдылмасы, чилдләниб, тәртиб едилмәси саһәсиндә дә мүһүм ишләр апарылырды. Она көрә дә китабханада дикәр ишчиләрлә јанашы

---

[1] Хачә Нәсирәддин Туси. Әхлаги Насири.—Б., 1980, с. 10.

[2] Марağа рәсәдханасынын китабханасы һаггында Теһранда фарс дилиндә нәшр едилән «һөнәр вә мәрдом» журналынын 54—59-чу

китаб үзү көчүрән хәттатлар да фәалијјәт көстәрирдиләр. Нәсирәддин Тусинин әсәрләри, демәк олар ки, рәсәдхананын китабханасында һазырланырды. Һазырланан китабларын бир гисми рәсәдхана китабханасына верилир, мүәјјән һиссәси исә дикәр шәһәрләрә көндәрилирди. Бурада әсас мәгсәд рәсәдханада јарадылан әсәрләрин кениш јајылмасы иди. О, шәхсән бу китабларын һазырланмасында иштирак едир, китабчылығын инкишафына көмәклик көстәрирди. Рәсәдхананын хәттатлары вә китаб тәртиби илә мәшғул олан дикәр мүтәхәссисләри китаб тәртибинин ән јени үсулларындан истифадә едир, китабын формасынын, бәдии тәртибинин көзәлләшмәсинә чалышырдылар.

Китабханада 400 мин китабын сахланмасы вә охучуларын истифадәсинә верилмәси китабханада китабын сахланылмасына вә ондан истифадә едилмәсинә даир мүәјјән елми гајдалардан истифадә едилмәсини сүбут едир. Ајдындыр ки, белә елми гајдалар олмадан бу чүр бөјүк бир китабхананы идарә етмәк мүмкүн олмазды. Тарихи мәнбәләрдә гејд едилир ки, китабхананын ишинә Нәсирәддин Туси өзү рәһбәрлик едирди. Нәсирәддин Туси Шәргин бир чох бөјүк шәһәрләриндә олмуш, онларын китабханалары илә таныш олмушду. Хүсуси илә Бағдадда «Низамијјә» академијасынын китабханасы вә хәлифә Мүстәнсирин Бағдадда «Хәзанәтүл күтүб» (Китаблар хәзинәси) ады илә мәшһур олан китабханасынын елми гајдалары илә танышлығы рәсәдхана китабханасынын елми әсаслар үзәриндә јарадылмасына мүсбәт тә'сир етмишдир. Чох тәәссүф ки, китабхананын фонду, охучулара хидмәти вә дикәр фәалијјәти һаггында әлимиздә кениш мә'лумат јохдур. Кәләчәк тәдгигатлар китабхананын фонду вә фәалијјәти һаггында даһа гијмәтли елми мә'луматлары ашкара чыхармаға вә беләликлә дә дәгиг елми фикир сөјләмәјә имкан верәчәкдир.

Бунунла белә әлимиздә олан тарихи фактлар вә мәнбәләр белә бир фикир сөјләмәјә имкан верир ки, көркәмли Азәрбајчан алими, мүтәфәккири, бүтүн Шәргдә елмин инкишафына бөјүк тәкан вермиш, 100-ә гәдәр гијмәтли елми-тәдгигат әсәри јаратмыш, әсаслы елми кәшфләр етмиш Нәсирәддин Туси тәрәфиндән јарадылмыш Марағa рәсәдханасынын китабханасы Азәрбајчанда тарихи дәгиг мә'лум олан илк елми китабханадыр. Өз фондунун зәнкинлијинә, охучуја хидмәт ишинин сәвијјәсинә көрә бу китабхана Шәргдә ән бөјүк китабханалар-

дан бири олмушдур. Китабханада китабларын сахланмасы, охучулара верилмәси вә с. һаггында мөвчуд олан үсул вә гајдалар бөјүк мәдәни әһәмијјәтә малик олуб, китабхана ишинин јүксәк елми сәвијјәјә галхмасы һаггында гијмәтли дәлилдир.

1256 — 57-чи илләрдә Азәрбајчан монголлар тәрәфиндән ишғал едилмишди. Монголларын ишғал етдији башга өлкәләрдә олдуғу кими Азәрбајчанда да дәһшәтли зүлм һөкм сүрүрдү. Өлкәнин игтисадијјаты тәнәззүлә уғрамыш, халг башдан-баша мүфлисләшмишди. Монголлар мәдәнијјәтин инкишафына хүсусилә бөјүк зәрбә вурмушдулар. Узун мүддәт әдәбијјатын, инчәсәнәтин, елмин инкишафында бөјүк дурғунлуг һөкм сүрмәкдә иди.

Бу дөврдә китабчылыг иши вә китабханалар даһа чох зәрәр чәкмишди. Мөвчуд китабханаларын бир чоху дағыдылыб јерлә јексан едилмиш, јени китабханалар јарадылмасы, мөвчуд китабханаларын јени әлјазмалары илә тәкмилләшмәси олдугча чәтинләшмишди. Монгол әсарәти илләриндә мәсчид вә мәдрәсә китабханалары да хејли зәрәр чәкмишдиләр. Монгол зүлмүнүн дәһшәтли илләриндә белә Азәрбајчан халгы өз мәдәни наилијјәтләрини бөјүк чәтинликлә дә олса белә горујуб сахламаға мүвәффәг олмуш вә тәдричән ону инкишаф етдирмишдир. Бу дөврдә Азәрбајчанын мәдәнијјәт мәркәзләри ичәрисиндә Тәбриз хүсуси јер тутурду. 1258-чи илдә Бағдад монголлар тәрәфиндән дағыдылдыгдан сонра Тәбриз хүсуси әһәмијјәт кәсб етмәјә башлады. Пајтахт кими орада бөјүк тикинти ишләри апарылыр, мәдәнијјәт мәркәзләри јарадылыр, шәһәрин әһалиси дурмадан артырды. Тәбриз Шәргин ән бөјүк тичарәт мәркәзләриндән биринә чеврилмишди. Елханларын һакимијјәти дөврүндә онун саһәси 5—6 дәфә кенишләнмишди. Бу барәдә XIII әсрин икинчи јарысында Азәрбајчана кәлмиш венетсијалы Марко Поло јазырды ки: «Тәбриз бөјүк шәһәрдир..., Орада башга бөјүк вә кичик шәһәрләр дә чохдур, лакин Тәбриз ән көзәл шәһәрдир».[1]

Һәлә Аргун хан дөврүндә Тәбризин гәрб тәрәфиндә «Шәм» адлы јердә «Аргунијјә» адланан бөјүк бир шәһәр салынмышды. Газан хан дөврүндә Тәбриз даһа да бөјүмүшдү. Газан хан Тәбризин чәнуби-гәрбиндә «Газанијјә» адланан бөјүк шәһәр салдырмышды. Бу шәһәрчикдә Газан хан мәгбәрәси, Чүмә мәсчиди, Шафиијјә вә һәнәфијјә мәдрәсәләри, рәсәдханә, дар-әш-шәфа (хәстәхана), китабхана, бејтул-ганун (ганун еви), ханәкаһ, сејидләр еви, мүтәвәлли еви, һамам вә дикәр биналар тикилмишди.[1]

¹ Азәрбајчан тарихи.—Б., 1961, ч. 1, с. 207.

Газан хан көркәмли алим Рәшидәддинин тә'сири илә бөјүк бир ислаһат һәјата кечирмишди. Бу ислаһат өлкәнин игтисадијјатынын вә тичарәтин инкишафына көмәк етмәклә јанашы, мәдәнијјәтин инкишафына да бөјүк тәкан вермишди. Монголлар һәлә исламијјәти гәбул етмәдикләри бир дөврдә тәбиәт елмләри хејли инкишаф етмишди. Јени елми вә тарихи әсәрләр мејдана чыхырды. Елмин, мәдәнијјәтин инкишафы китабханачылығын вә китабханаларын инкишафына да чидди тәкан верирди. Сарај әтрафында топланан алимләр, шаирләр, сәнәткарлар монгол һөкмдарларына бөјүк тә'сир көстәрир, онлары мәдрәсә, рәсәдхана вә китабханалар јаратмаға сөвг едирдиләр.

Тәсадүфи дејил ки, Газан ханын ислаһатында китабхананын сахланмасы, китабларын бәрпасы вә с. һаггында гејдләр вардыр[2].

Газан ханын һакимијјәти дөврүндә Тәбризин мәдәни инкишафы һаггында о дөврдә јазылмыш «Чами-әт-тәварих», «Тарихи Вассаф» вә с. әсәрләрдә кениш мә'лумат верилмишдир. Бу мә'луматлардан ајдын олур ки, о заман Газан хан сарајда бөјүк бир китабхана бинасы тикдирмиш, бурада зәнкин китабхана јаратмышды. Бу китабханада китабларла јанашы олараг дөвләт фәрманлары да сахланылырды. Газан ханын ислаһата даир фәрманлары тахта, даш китабәләрә јазылыб өлкәнин мүхтәлиф јерләринә көндәрилир вә билдирилирди ки, бу сәнәдләрин әсли Тәбриз китабханасында сахланылыр. Һәмин китабәләр хараб олдугда чамаат вә дөвләт мә'мурлары Тәбриз китабханасына мүрачиәт едирдиләр. Газан хан бу китабханаја јени әлјазмалары топланмасына хүсуси диггәт јетирирди, онун ајры-ајры вилајәтләрдән топладығы китаблар бу китабханаја дахил едилирди. Китабхананы китабдарлар идарә едирдиләр. Онлара әмәк һаггы верилирди. Дөвләт фәрманлары, ганунлары, вәгфнамәләри, ајры-ајры дөвләтләрлә бағланмыш мүга-

¹ Онуллаһи С. М. XIII—XVII әсрләрдә Тәбриз шәһәринин тарихи. — Б., 1982, с. 196.

² Әли Минаји, Ә. Рәһимов. Јахын Шәргин орта әср китабханалары һаггында. Азәрбајчан ССР ЕА хәбәрләри, әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы.—Б., 1967, с. 39.

виләләрин әсл сурәтләри бу китабханада сахланылырды. Мәһз буна көрәдир ки, Газан хан вәгфнамәдә китабхананын горунмасы үчүн бир сыра гајдалар мүәјјәнләшдирмишдир.[1] Бу бөјүк дөвләт китабханасындан башга Тәбризин Шәнби-Газан адланан һиссәсиндә даһа ики бөјүк дөвләт китабханасы вар иди. «Бејтул-күтүб» (китаб еви) вә «Бејтул-ганун» адланан бу китабханалар олдугча зәнкин китаб фондуна маликдирләр.[2] Тарихи мәнбәләрдән көрүндүјү кими бу китабханалары бир нечә китабдар идарә едир, јени китабларын әлдә едилмәси, үзү көчүрүлүб чохалдылмасы үчүн кениш иш апарылырды. Газан ханын һакимијјәти дөврүндә Тәбриздә мәдәни һәјатын јүксәлдилмәсиндә, Газан ханын өлкәнин инкишафына мүсбәт тә'сир едән ислаһатларынын һазырланмасында вә кечирилмәсиндә Газан ханын вәзири көркәмли Азәрбајчан алими Рәшидәддин Фәзлуллаһын бөјүк ролу олмушдур. Рәшидәддин өзү гијмәтли тарихи әсәрләр јазмагла јанашы, өлкәдә елмин, тәһсилин инкишафына хүсуси диггәт јетирир, Шәрг өлкәләриндән көркәмли алимләрин Тәбризә кәлмәсинә, онларын бурада елми фәалијјәтлә мәшғул олмасына шәраит јарадырды. Рәшидәддин өлкәдә китабчылығын инкишафына, китабханалар јарадылмасына, Шәрг өлкәләриндән гијмәтли китаблар кәтирилмәсинә, китаб үзү көчүрмәк ишинин даһа да кенишләндирилмәсинә хүсуси гајғы көстәрирди.

Пајтахта топланмыш Шәрг алим вә сәнәткарлары үчүн Рәшидәддин Тәбризин шимали-гәрбиндә «Рәб'и Рәшиди» вә ја «Шәһристане-Рәшиди» адлы кичик шәһәр салдырмышды. Бура «Рәшидијјә» дә адланырды. Рәб'и Рәшидинин әсасынын 1300-чү илдән әввәл гојулдуғу еһтимал едилир[3]. Тәбриз шәһәринин мәдәни инкишафында, елмин вә тәһсилин инкишафында Рәб'и Рәшиди шәһәрчијинин бөјүк ролу олмушдур. Көркәмли шәргшүнас алимләрдән: франсыз шәргшүнаслардан Е. Блоше вә Ш. Катрмер, Совет шәргшүнаслары В. Бартолд, И. Петрушевски, Ә. Әлизадә, М. Шәрифли вә Иран алими Аббас

---

[1] Онуллаһи С. М. Тәбриз китабханалары (X—XVIII әсрләрдә). С. М. Киров адына АДУ-нун елми әсәрләри китабханашүнаслыг библиографија серијасы, 1975, № 2, с. 54—55.

[2] Азәрбајчан ССР ЕА хәбәрләри, әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы.—Б., 1967, с. 39—40.

[3] Онуллаһи С. М. XIII—XVII әсрләрдә Тәбриз шәһәринин тарихи.—Б., 1982, с. 196.

Игбал вә с. өз әсәрләриндә Рәб'и Рәшидинин бөјүк елм вә мәдәнијјәт мәркәзи олмасыны гејд етмишләр[1].

Тәбриз шәһәринин тарихинә даир гијмәтли елми тәдгигат әсәринин мүәллифи С. Онуллаһи бу барәдә јазыр: «Һәгигәтән абад бир шәһәр олан Рәб'и Рәшидидә 30 мин ев, 1500 дүкан, 24 карвансара, мәдрәсә биналары, хәстәхана (дар-әш-шәфа), мүәллимләр еви, һәкимләр еви, тәләбәләр үчүн јашајыш евләри, әчзахана, университет бинасы, зәррабхана, кағыз һазырлајан бина, бојагчылыг, тохучулуг карханалары, мәсчид, китабхана, јохсуллар еви (дарәл-мәсакин), гонаг еви (дар-үл-зијафә), дәјирман вә с. биналар тикилмишдир»[2].

Көрүндүјү кими Рәб'и-Рәшиди өз дөврүнүн ән көркәмли мәдәнијјәт мәркәзләриндән бири олмуш, өз мәдәни наилијјәтләри илә бүтүн Шәргдә мәшһур олмушдур.

Бурада јарадылмыш университетдә 6—7 минә гәдәр тәләбәнин охумасы, Шәрг өлкәләриндән: Чиндән, Һиндистандан, Суријадан, Мисирдән көркәмли алимләрин һәмин университетә ишләмәјә дә'вәт едилмәси бурада, тәбиәтшүнаслыг, астрономија, ријазијјат, тәбабәт тарихи, мәнтиг, илаһијјат вә с. елмләрин өјрәнилмәси Рәб'и Рәшидин һәмчинин бөјүк елм мәркәзи олмасыны бир даһа тәсдиг едир[3].

Рәб'и-Рәшидидә көркәмли тарихчи Рәшидәддин Фәзлуллаһ (1248—1318) тәрәфиндән гијмәтли бир китабхана јарадылмышды. Рәшидәддин өз дөврүнүн көркәмли алими кими китабхананын тәшкилинә, онун әдәбијјатла зәнкинләшдирилмәсинә хүсуси диггәт јетирирди. Рәшидәддинин хаһиши илә Шәрг өлкәләриндән надир нүсхәләр вә гијмәтли китаблар әлдә едилиб бу китабхана үчүн кәтирилирди. Китабхананын јанында китаб үзү көчүрән, ону тәртиб едән, китаблара рәсмләр, шәкилләр чәкән, ону нәфис ишләјән, хәттатларын, нәггашларын рәссамларын топланмасы Рәшидәддинин јүксәк гијмәт вердији вә тәблиғ етдији китабчылыг сәнәтинин инкишафына бөјүк тәкан верирди. Бурада бир чох әсәрләр башга дилләрә

---

[1] Онуллаһи С. М., Һәсәнов А. Г., Рәб'и Рәшиди вә онун тарихи әһәмијјәти. — С. М. Киров адына АДУ-нун елми әсәрләри, Шәргшүнаслыг серијасы, 1971, № 1, с. 57—62.

[2] Онуллаһи С. М. XIII—XVII әсрләрдә Тәбриз шәһәринин тарихи. — Б., 1983, с. 197

[3] Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, ч. 1.—Б., 1960, с. 198.

тәрчүмә едилир, үзү көчүрүлүр вә харичи өлкәләрә көндәрилирди.[1]

Рәшидәддин тәрәфиндән јазылмыш «Чами-әт-тәварих» вә онун дикәр әсәрләринин бу китабханада чох нәфис вә гијмәтли нүсхәләри јарадылмышды. Рәшидәддинин 24 чилддән ибарәт олан «Әл-асар вәл-әһја» әсәри дә мәһз һәмин китабханада һазырланмышды. Бу әсәр бир нөв енсиклопедија олмагла мә'лумат характери дашыјырды. XIV әсрин әввәлләриндә бу китабханада рәссамлыг е'малатханасы тәшкил едилмишди. Бу е'малатхана Тәбриз рәссамлыг мәктәбинин формалашмасында вә инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. Е'малатханада Рәшидәддинин әсәрләринә вә Шәмс Кашанинин «Шаһнамә» әсәринә чәкилмиш иллустрасијалар зәманәмизә гәдәр кәлиб чатмышдыр.[2]

Көркәмли Шәргшүнас-тарихчи Ә. Әлизадә өзүнүн «XIII—XIV әсрләрдә Азәрбајчанын ичтимаи-игтисади вә сијаси тарихи» адлы әсәриндә Рәшидәддинин «вәсиәтнамә»синә әсасланараг бу китабхана һаггында чох гијмәтли мә'лумат вермишдир. Мүәллиф јазыр: «Вәсиәтнамәнин мәтниндән көрүнүр ки, бүтүн бунлардан башга Рәшидәддин мүхтәлиф өлкәләрдән: Иран, Туран, Мисир, Гәрб, Рим, Һиндистан вә с. әлдә едилмиш, мүхтәлиф елм саһәләринә аид олан 60.000 чилд әлјазмасына малик олмушдур. Һәмчинин мин китабын ады чәкилир ки, бунлардан 300 нүсхәси гызыл (шрифтлә) хәтлә, 10-у јагут (шрифтлә) хәтлә, 2 нүсхәси (каллиграф) ибн-мокланын хәтти илә, 20 — нүсхәси Әһмәд Сәһрәвәрдинин хәтти илә, 20 нүсхәси ән мәшһур каллиграфларын хәтти илә, 548 нүсхәси ән јахшы охунан хәтлә јазылмышдыр.[3] Һәмчинин вәсијјәтнамәдән мә'лум олур ки, Рәшидәддинин кағыз һазырлајан хүсуси кархантасы олмушдур.

Көрүндүјү кими Рәшидәддинин китабханасы о дөврдә Шәргин ән бөјүк вә ән надир китабханаларындан бири олмушдур. 60.000 китаб вә әлјазмасы топланан бу китабханада мин чилддән артыг олдугча надир нүсхәләрин вә гијмәтли әлјазмаларынын топланмасы онун бөјүк елм вә мәдәнијјәт хәзинәси олмасыны бир даһа сүбут едир.

---

[1] Әли Минаји, Әбүлфәз Рәһимов. Јахын Шәргин орта әср китабханалары һаггында — Азәрбајчан ССР ЕА хәбәрләри, әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы, 1967, № 2, с. 41

[2] Онуллаһи С. М. XIII—XVII әсрләрдә Тәбриз шәһәринин тарихи. — Б, 1983 с. 201

[3] Ализаде А. А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв — Б., 1956, с. 190

О дөврдә Тәбриздә китабчылыг ишинин инкишафында бөјүк рол ојнајан Рәшидәддин китабханалар јарадылмасына, китаб фондларынын горунуб сахланмасына хүсуси диггәт јетирирди. Бу мәгсәдлә о, өз китабханасында олан китабларын сијаһысыны тутдурмушду. Бу сијаһы «Чамеи-тәсанифи-Рәшиди» адланырды. Бу сијаһыны һәмин китабхананын каталогу кими гијмәтләндирмәк олар. Мараглыдыр ки, Рәшидәддинин вәгфнамәсинин үчүнчү фәслинин икинчи һиссәсиндә бу китабхананын горунуб сахланмасы гајдаларындан вә с. бәһс едилир.

1318-чи илдә Рәшидәддин өлдүрүлдүкдән сонра бу зәнкин елм вә мәдәнијјәт мәркәзи онун дүшмәнләри тәрәфиндән дағыдылмышдыр. Бу китабхананын о дөврдә дағыдылмасына бахмајараг һәмин китабханада топланмыш, тәртиб едилиб һазырланмыш, миниатүрләрлә, көзәл рәсмләрлә бәзәдилмиш гијмәтли вә надир китаблар Шәрг өлкәләринин бөјүк китабханаларында, һәмчинин Авропа өлкәләринин китабханаларында узун мүддәт сахланмыш, һәтта бир чохлары зәманәмизә белә кәлиб чыхмышдыр. Белә бир факты гејд етмәк јеринә дүшәрди ки, Рәшидәддин тәрәфиндән јазылмыш вә һәмин китабханада хәттатлар тәрәфиндән үзү көчүрүлмүш бә'зи китаблар һал-һазырда Парис милли китабханасында сахланылмагдадыр. Бу китабханадан башга Рәшидәддин һәлә өз сағлығында тикдирдији мәгбәрәсиндә бир китабхана тәшкил етмишди. Бу китабханадан охучулара азад истифадә етмәк вә китабларын үзүнү көчүрмәк үчүн шәраит јарадылмышды. Көрүндүјү кими көркәмли алим, дөвләт хадими Рәшидәддинин фәалијјәтиндә өлкәдә китабчылығын инкишаф етдирилмәси, зәнкин китабханалар јарадылмасы, онларын гијмәтли вә надир китабларла тәчһиз едилмәси мүһүм јер тутмушдур.

О дөврдә дөвләт китабханалары адландырылан көстәрдијимиз китабханаларла јанашы олараг Тәбриздә мәсчид китабханалары, мәдрәсә китабханалары вә зәнкин шәхси китабханалар да мөвчуд иди. Мә'лумдур ки, бир гајда олараг Орта әсрләрдә Азәрбајчан әразисиндә мөвчуд олан мәсчидләрдә әсасән дини китаблардан ибарәт чох да бөјүк фонда малик олмајан китабханалар тәшкил едилирди. Бөјүк вә гәдим мәсчидләрин китабханалары да бөјүк олурду. О дөврә аид мәсчидләрин сәнәдләриндән мә'лум олур ки, мәсчидләрдә бу китабханалары идарә етмәк үчүн хүсуси китабдар штаты мөвчуд имиш. Китабдарлар китабларын горунуб сахланма-

сына, онун истифадәјә верилмәсинә, јени китаблар әлдә едилмәсинә мәс'ул идиләр.

Мәсчидләр мүгәддәс дини мүәссисәләр һесаб едилдијиндән мүһарибәләр, таланлар заманы онлар тохунулмаз галырды. О дөврдә мәсчидләрә китаб вәгф етмәк хејрли иш һесаб едилдијиндән мәсчидләрдә гијмәтли әлјазмаларынын топланмасы хејли кенишләнмишди. Адлы-санлы руһаниләр, дин хадимләри, көркәмли алимләр вә онларын аиләләри гијмәтли китаблары мәсчидләрә вәгф едирдиләр. Бу да бир тәрәфдән мәсчид китабханаларынын фондунун артмасына сәбәб олур, дикәр тәрәфдән онларын әһәмијјәтини артырырды. Мәсчид китабханалары гапалы мүәссисәләр олсалар да китаб топлајыб сахламаг, ишиндә онларын әһәмијјәти вар иди. Һеч дә тәсадүфи дејил ки, заманәмизә кәлиб чатан бир чох гијмәтли китаблар, һәтта елми китаблар мәсчид китабханаларында горунуб сахланмышдыр. Белә еһтимал етмәк олар ки, мүхтәлиф вахтларда Тәбриздә тикилмиш мәсчидләрдән «Чүмә» мәсчидиндә, «Тачәддин Әлишаһ» (1311), «Устад-шакирд», (1340—1343), «Көј мәсчид», «Нәсријјә» мәсчиди вә с. мәсчидләрдә китабханалар олмушдур.

XVII әсрин орталарында Тәбриздә 350 мәсчид вар иди.[1] Һәмчинин орта әсрләрдә мәдрәсәләрин јанында да китабханалар тәшкил едилирди. Мәдрәсәләр дини мәктәбләр олдуғундан бурадакы китабларын әксәријјәти дини китаблар олурду. Мәдрәсәләр тәдрис мүәссисәләри олдуғундан орада олан әсәрләрин бөјүк әксәријјәтини тәдрис характерли әдәбијјат, әсасән гуран вә онун шәрһинә аид әдәбијјат тәшкил едирди. Бунунла белә мәдрәсә китабханаларында көркәмли классик шаир вә јазычыларын, тарихчиләрин, бә'зи һалларда исә алимләрин әсәрләринә дә раст кәлмәк олурду. Белә бир факты гејд етмәк лазымдыр ки, мәдрәсәләр китабларын үзүнүн көчүрүлүб јајылмасында да јахындан иштирак едирдиләр. Мәдрәсәдә тәһсил алан тәләбәләр, китаб үзү көчүрмәкдә, онлары мәдрәсә китабханаларына бағышламагда, беләликлә дә онларын фондунун зәнкинләшдирилмәсиндә аз иш көрмүрдүләр.

XIV—XV әсрләрдә Тәбриздә вә Азәрбајчанын дикәр бөјүк шәһәрләриндә хејли мәдрәсә вар иди. Мәдрәсәләр үчүн хүсуси биналар тикилмәсинә диггәт арт-

[1] Онуллаһи С. М. XIII—XVII әсрләрдә Тәбриз шәһәринин тарихи.—Б., с. 198—200.

мышды. Бу дөврдә Тәбриздә Тачәддин Әлишаһ мәдрәсәси, Рәшидәддинин оғлу Гијасәддин Мәһәммәдин «Гијасијјә» мәдрәсәси, Әмир Шејх Һәсән Чәлаири мәдрәсәси, Шејх Үвејс мәдрәсәси, Султан Әһмәд Чәлаири мәдрәсәси, Чаһан Шаһын арвады Бәјим тәрәфиндән тикдирилмиш «Мүзәффәријјә» вә «Бәјим» адына мәдрәсә, Ағгојунлу һөкмдары Узун Һәсәнин «Нәсријјә» мәдрәсәси вә с. мөвчуд иди. Бу мәдрәсәләрин һамысынын јанында китабхана вар иди.

Султан Әһмәд Чәлаири вә Узун Һәсәнин «Нәсријјә» мәдрәсәләринин китабханалары даһа зәнкин иди. Султан Әһмәд Чәлаири мәдрәсәсинин китабханасында чохлу мигдарда надир китаблар сахланылырды. Көркәмли Азәрбајчан алими Нәсирәддин Тусинин гијмәтли әлјазмаларынын бир чоху вә һәмчинин өз әли илә јаздығы китаб «Чәлаири» мәдрәсәси китабханасында сахланылырды. «Нәсријјә» мәдрәсәси китабханасында 50 нәфәр ишчинин олмасы һаггында мә'лумат бу китабхананын хејли зәнкин олмасы һаггында фикир сөјләмәјә имкан верир.[1]

Тарихчи-алим С. М. Онуллаһи көстәрир ки, «Мүзәффәријјә» вә «Нәсријјә» китабханалары 1 Шаһ Исмајыл вә Шаһ Тәһмасибин һакимијјәти дөврүндә дә фәалијјәт көстәрмишләр. Һәмин дөврдә «Мүзәффәријјә» китабханасынын рәиси әввәл шаир Исмаил Кәмал, сонра Әмир Фәсиһ олмушдур. «Нәсријјә» китабханасына исә Әмир Фејзулла Һачы Бәрмәки башчылыг етмишдир.

Бөјүк китабханалардан бири дә Султан Јагуб тәрәфиндән тәшкил едилмиш китабхана иди. Бу китабханада да китабханачыларла јанашы олараг алимләр, рәссамлар, нәггашлар, чилдчиләр вә с. чалышырды. Китабхананын фондунда хејли надир китаблар топланмышды. XIII—XV әсрләрдә Азәрбајчанда китабханаларын инкишафына, онларын әдәбијјат фондунун чохалмасына о дөврдә кениш инкишаф јолу тапмыш китабчылығын, хүсусилә хәттатлығын инкишафы олдугча мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. Хәттатлығын дөврүн мүһүм сәнәтләриндән биринә чеврилмәси, көркәмли хәттатларын јетишмәси, үмумијјәтлә китабчылыг ишинә диггәти вә марағы хејли артырмышды. Азәрбајчан китабшүнаслығында мүһүм хидмәтләри олан көркәмли алим Ә. Мирәһмәдов

[1] Онуллаһи С. М. Тәбриз китабханалары (X—XVII әсрләрдә). — АДУ-нун елми әсәрләри, китабханашүнаслыг вә библиографија серијасы, 1975, № 2, с. 55.

чох һаглы олараг јазыр ки, «Әлјазма китабы кәркин чохчәһәтли бир әмәјин мәһсулу иди. Бу китабын үзүнүн көчүрүлүб чохалдылмасында хејли адам иштирак едирди. Дөврүнүн «наширләри», «полиграфистләри» олан бу китаб хадимләри — хәттат, нәггаш, мүзәһһиб, сәһһаф вә мүчәллидләр иди. Хәттатлыг, хошнәвислик (каллиграфија) инчәсәнәтин нөвләриндән бири олмагла бәрабәр, китаб сәнәтинин дә чох вачиб, һәлледичи бир саһәсидир. Мүәллифләрдән сонра әсәрин зәһмәтини чәкән, онун тә'сир даирәсини кенишләндирән икинчи сима хәттатдыр. Кечмишдә бунлара чох вахт катиб дә дејилирди».[1] Көркәмли хәттатлар тәрәфиндән үзү көчүрүлмүш китаблара әксәр һалларда мәшһур рәссамлар көзәл рәсмләр вә миниатүрләр чәкир вә беләликлә дә китабын бәдии тәртибатыны көзәлләшдирирдиләр. Көркәмли хәттатлар тәрәфиндән үзү көчүрүлмүш, мәшһур рәссамлар тәрәфиндән бәдии тәртибат верилмиш әлјазмалары рәссамлығын наилијјәтләрини әкс етдирән гијмәтли инчәсәнәт әсәри кими дә нәзәр диггәти чәлб едирди. Мәһз буна көрәдир ки, бу чүр китаблара өлкәдә бөјүк тәләбат әмәлә кәлир, дөвләт хадимләри, көркәмли сәркәрдәләр, ә'јанлар, алим вә јазычылар гијмәтли әлјазмаларыны әлдә етмәјә чалышырдылар. Китаба әмәлә кәлмиш бу тәләбат китаб үзү көчүрмәк ишинин, хәттатлығын вә китабын бәдии тәртибатынын даһа да инкишаф етдирилмәси үчүн шәраит јаратмышды. Бу дөврдә Азәрбајчанда бир чох көркәмли хәттатлар јетишмишди ки, онларын јарадычылығы бүтүн Шәргдә мәшһур иди. Бунлардан Маһмуд Сәрраф, Сејид һејдәр, Сәфәр Тәбризи, Абдулла Сејрәфи, Чәфәр Тәбризи, Мирәли вә б. хүсуси илә фәргләнирдиләр.[2] Бунлардан Абдулла Сејрәфи «Мүсәнна» хәттини, Мирәли исә «Нәстә'лиг» хәттини ичад етмишди. Сејрәфинин Тәбриз шәһәриндә биналар үзәриндә јазылары бу күнә гәдәр галмагдадыр.

Китабын бәдии тәртибатында, о дөврүн рәссамлары бөјүк рол ојнајырдылар. Инсан сурәтини чәкмәји гадаған едән Ислам дини рәссамлығын инкишафына мане олурду. Она көрә дә, исте'дадлы сәнәткарларын бөјүк әксәријјәти өз сәнәтләрини китаб миниатүрләри јаратмагда сынајырдылар. Мәһз буна көрәдир ки, о дөврүн ән гијмәтли, дүнја шөһрәти газанмыш рәсм әсәрләри китаб-

[1] Азәрбајчан китабы.—Б., ч. һ, 1963, с. 20.

[2] Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи.—Б., 1960, ч. 1, с. 198.

ларын бәдии тәртибаты просесиндә мејдана чыхмыш-
дыр. Китаблара чәкилмиш миниатүрләр өз инчәлији вә
бәдиилији илә фәргләнирди. Белә миниатүрләрлә бә-
зәдилмиш китаблар олдугча надир нүсхәләр һесаб еди-
лирди. Мәһз буна көрәдир ки, орта әсрләрдә мејдана
кәлән Азәрбајчан әлјазмалары өз көзәллији, бәдии
тәртибаты, гијмәтли вә тәкраредилмәз миниатүрләри
илә бүтүн Шәргдә фәргләнирди. Һеч тәсадүфи дејил ки,
Азәрбајчан рәссамлығы тарихиндә мүһүм рол ојнајан
«Илк Тәбриз» рәссамлыг мәктәби бу заман әсасланды-
рылмышдыр. Бу мәктәб Азәрбајчан китабчылығынын
инкишафында, хүсуси илә онун бәдии тәртибатында мү-
һүм рол ојнамышдыр. Рәшидәддинин тарихи әсәри олан
«Чами-әт-тәварих»ин 1306—14-чү илләрдә үзү көчүрүлән
нүсхәләриндә, «Илк Тәбриз» рәссамлыг мәктәбинин ја-
радычылыг нүмунәләри сахланмагдадыр. О дөврдә үзү
көчүрүлмүш «Шаһнамә» әсәриндә исә Тәбриз рәссам-
лыг мәктәбинин ән јахшы сәнәт нүмунәләри өз әксини
тапмышдыр. Бу әсәрләрдә чәкилмиш миниатүрләр өз
орижиналлығы, хүсуси үслубу вә зәрифлији илә фәргләнирдиләр. Китаблара рәссамлар тәрәфиндән верилән
бәдии тәртибатын бу чүр көзәлләшмәси онлара марағы
кетдикчә даһа да артырырды. Азәрбајчан китабчылы-
ғынын јени мәрһәләдә инкишаф етмәси, китабхана
фондларынын даһа гијмәтли китабларла зәнкинләшмә-
синә сәбәб олурду.

XIII—XV әсрләрдә китабчылығын инкишафына, кита-
бын јајылмасына сәбәб олан амилләрдән бири дә о
дөврдә кағыз һазырлајан е'малатханаларын јарадылма-
сы вә китаб сатан мүәссисәләрин, китаб дүканларынын
мејдана кәлмәси олмушдур.

Тәбриздә кағыз истеһсал едән е'малатханалар һәлә
XIV әсрдә Рәшидәддинин салдырдығы «Рәб'и — Рә-
шиди» шәһәрчијиндә тәшкил едилмишди.

XVI әсрин әввәлләриндә Сәфәвиләр дөвләтинин тәш-
кили Азәрбајчан тарихиндә олдугча мүһүм рол ојнады.
Бу дөвләтин башында көркәмли сәркәрдә вә дөвләт ха-
дими Шаһ Исмајыл Хәтаи дururду. 1510-чу илдә Азәр-
бајчан вә Иран һүдудларыны ашараг кениш бир әрази —
Аму-Дәрјадан тутмуш Фәрат чајына кими 1 Шаһ Исма-
јылын һакимијјәти алтына кечмишди. Сәфәвиләр дөв-
ләтинин гүдрәти хејли артмышды.[1] К. Маркс јазырды:

[1] Азәрбајчан тарихи.—Б., 1961, ч. 1, с. 246.

8505—3

«Шаһ Исмајыл истилачы иди: 14 иллик һакимијјәти дөврүндә о, 14 әјаләт фәтһ етмишди».[1]

Мәркәзләшмиш гүдрәтли дөвләтин јаранмасы, харичи басгынларын нисбәтән азалмасы, өлкәнин игтисади инкишафы өлкәдә елм вә мәдәнијјәтин инкишафы үчүн мүһүм шәраит јаратмышды. Сәфәвиләрин һакимијјәти дөврүндә Азәрбајҹан дилинин ролу артмыш, тә'сир даирәси кенишләнмиш, Шаһ сарајында вә Ордуда Азәрбајҹан дилиндән дөвләт дили кими истифадә едилмәјә башланмышды. Шаһ Исмајыл Азәрбајҹан дилиндән дипломатик јазышмаларда да истифадә едирди. Белә бир факт мараглыдыр ки, Чалдыран дөјүшүндән сонра Шаһ Исмајыл Маҹарыстан кралына Азәрбајҹан дилиндә ики мәктуб јазмышды.[2] Көркәмли рус шәргшүнасы В. В. Бартолд бу мәсәләдән данышаркән јазыр ки; «Ханәданын тәшәккүл етдији јердә Азәрбајҹан әһалиси һәлә о заман түркҹә (азәрбајҹанҹа) данышырды вә нәтиҹә е'тибары илә, түрк дили Сәфәвиләр дөвләтиндә сарај вә орду дили олараг галды.[3]

XVI әсрдә Хәтаи, һәбиби, Фүзули вә с. бөјүк шаирләрин Азәрбајҹан дилиндә јазыб јаратмалары Азәрбајҹан әдәби дилинин хејли зәнкинләшмәсинә сәбәб олмушду. Азәрбајҹан әдәби дилиндә јазылан әсәрләр кениш сурәтдә үзү көчүрүлүб јајылмаға башламышды.

Шаһ Исмајыл өзү дә шаир иди. О, Хәтаи тәхәллүсү илә Азәрбајҹан дилиндә әсәрләр јазырды. Онун елм вә мәдәнијјәтә јүксәк гијмәт вермәси, әдәбијјат, елм вә инҹәсәнәт хадимләринә һимајәдарлыг етмәси өлкәдә елм вә мәдәнијјәтин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрирди. Сәфәвиләрин Шәргин хејли һиссәсини әһатә едән бөјүк бир дөвләт јаратмасы Тәбризин пајтахт кими ролуну хејли артырмыш, Шәрг өлкәләриндән бир чох көркәмли алимләр, шаирләр, рәссамлар вә дикәр сәнәткарлар Тәбризә топланмышдылар. Бу да Тәбризин о дөврдә Шәргин ән бөјүк мәдәнијјәт мәркәзләриндән биринә чеврилмәсинә сәбәб олмушду. Өлкәдә елм вә мәдәнијјәтин инкишафында Шаһ Исмајылын хүсуси хидмәти вар иди.

XVI әсрдә бәдии сәнәткарлыг хүсуси илә инкишаф етмиш, ме'марлыг саһәсиндә хүсуси мүвәффәгијјәтләр әлдә едилмишди. Олдугҹа бөјүк иҹтимаи әһәмијјәтә малик олан тикинтиләр: көрпүләр, карвансаралар, мәгбәрәләр, һамамлар овданлар, мәсҹидләр вә с. тикилмишди.

[1] Маркс вә Енкелс архиви. Ч. 7, с. 206.

[2] Азәрбајҹан тарихи.—Б., 1961, ч. 1, с. 247.

[3] Бартолд В. В. Халиф и Султан.—«Мир Ислама». Петербург, 1912, ч. 1, № 3, с. 318

XVI әсрдә Азәрбајҹанда елм вә тәһсилин инкишафында да мүһүм наилијјәтләр әлдә едилмишди. Астрономија, тарихшүнаслыг вә фәлсәфә саһәсиндә бир сыра әсәрләр јаранмышды. Азәрбајҹанын бир чох бөјүк шәһәрләриндә: Тәбриздә, Әрдәбилдә, Бакыда, Шамахыда, Кәнҹәдә, Нахчыванда вә с. мәктәбләр вә руһаниләрин ихтијарында мәдрәсәләр вар иди. Бу да өлкәдә тәһсилин кенишләнмәсинә сәбәб олурду. Халгын мәдәни ирсинин өјрәнилмәсинә бөјүк мараг әмәлә кәлмишди. Бөјүк мәдәни вә мә'лумат әһәмијјәтинә малик олан топлуларын — тәзкирәләрин мејдана кәлмәси әдәбијјатымызын өјрәнилмәсиндә хүсуси әһәмијјәтә малик иди.

Көркәмли Азәрбајҹан алими Нәсирәддин Туси тәрәфиндән јарадылмыш Мараға рәсәдханасынын бәрпа едилмәси тәшәббүсү елми фикрин инкишафына бөјүк тәкан верди. Бу ишдә Шаһ Исмајыл тәрәфиндән Тәбриздән Марағаја көндәрилән мәшһур мүнәҹҹим вә ријазијјатчы Гијасәддин Ширази мүһүм рол ојнамышдыр.[1] Бу дөврдә өлкәнин тарихинин өјрәнилмәсинә хүсуси диггәт јетирилмәјә башламыш, бир сыра оржинал тарихи әсәрләр мејдана чыхмышдыр. Белә әсәрләр ичәрисиндә һәсән бәј Румлунун 10 ҹилидлик «Әһсән-әт тәварих» («Тарихләрин ән јахшысы») әсәрини көстәрмәк олар. Бу китабын ики ҹилди — анҹаг IX вә X ҹилдләр кәлиб заманәмизә чыхмышдыр. Бу дөврдә хәттатлыг сәнәти хүсуси инкишаф јолу кечмиш, даһа да тәкмилләшмишди. Тәсвири инҹәсәнәтин мүһүм саһәсинә чеврилән бу сәнәт олдугҹа камилләшмәклә јанашы, һәм дә кенишләнмишди. Азәрбајҹанын шәһәрләриндә: Тәбриздә, Шамахыда, Кәнҹәдә, Бакыда, Әрдәбилдә, Нахчыванда кениш хәттатлыг е'малатханалары јаранмышды. Бу е'малатханалар әлјазма китабларынын үзүнү көчүрүб јајан, онлары көзәл миниатүрләрлә бәзәјән мүәссисәләр кими шөһрәтләнмишди. Өлкәдә китабчылығын инкишафы билаваситә бу мүәссисәләрин ады илә бағлы иди. Китабын үзүнү көчүрән ајры-ајры шәхсләр, ајры-ајры хәттатлар олдуғундан, китабларын һазырланыб мејдана чыхмасы да фәрди характер дашыјырды. һәр бир хәттатын шәхси габилијјәтинә, исте'дадына, фантазијасына, бәдии тәртибат баҹарығына ујғун әлјазмалары мејдана чыхыр-

[1] Азәрбајҹан тарихи.—Б., 1961, ч. 1, с. 277.

ды. Белә китаблар олдугҹа баһа олурдулар. Бу ҹүр гијмәтли китаблар шаһ сарајларында, бөјүк мәсҹидләрин китабханаларында вә көркәмли адамларын шәхси китабханаларында сахланылырды.

О дөврдә тәсвири инҹәсәнәтин бу саһәсиндә фәалијјәт көстәрән хәттатлар ичәрисиндә Мөвлана Мәһәммәд Һәсән Тәбризи, Мөвлана Әла бәј Тәбризи, Әбдүлбаги Китабнәвис вә башгалары ән көркәмли сәнәткарлар кими хүсуси илә фәргләнирләр. Онларын јаратдыглары әлјазмалары ән гијмәтли сәнәт әсәрләри кими шаһ сарајы китабханаларынын, бөјүк шәхсләрин, әʼјанларын шәхси китабханаларынын бәзәји иди. Бу дөврдә Азәрбајҹанда јаранмыш нәфис әлјазмалары Авропада кениш шәкилдә јајылмышды. Бу әлјазмалары Авропанын шәкил галерејаларындакы рәсм әсәрләри кими бөјүк китабханаларын фондларыны вә шәхси ев китабханаларыны бәзәјирди.

XIII—XV әсрләрдә Азәрбајҹанда мејдана кәлиб формалашан рәссамлыг мәктәби XVI әсрин әввәлләриндә өзүнүн инкишафынын ән јүксәк мәрһәләсинә галхмышды. Шәргин Рәфаели һесаб едилән көркәмли Кәмаләддин Беһзадын башчылыг етдији Тәбриз рәссамлыг мәктәби дүнја шөһрәти газанмышды. Бу мәктәб өз дүнјәвилији, монументаллығы, дәринлији, никбинлији илә фәргләнирди. Мәшһур Тәбриз рәссамы Сејид Әһмәдин тәләбәси олан Беһзад (1455—1535) 1506-ҹы илдә Һератдан Тәбризә көчмүш вә јарадыҹылығыны бурада давам етдирмәјә башламышды. Беһзадын бу дөвр јарадыҹылығында Низаминин поемаларына миниатүрләр чәкмәк хүсуси јер тутурду. Тәбриз рәсамлыг мәктәбинин јетирмәләриндән Аға Мирәк Тәбризи, Музәффәр Әли Нәггаш, Һафиз Тәбризи дә дөврүнүн көркәмли рәссамлары кими мәшһур идиләр.[1]

Узун мүддәт Сәфәви шаһларынын сарајында фәалијјәт көстәрән Кәмаләддин Беһзад Шаһ Исмајыл Хәтаинин ән чох һөрмәт етдији сәнәткарлардан иди. Беһзадын јарадыҹылығына Шаһ Исмајыл јүксәк гијмәт верирди. Беһзад мәһз Шаһ Исмајыл Хәтаи тәрәфиндән сараја дәʼвәт олунмушду. Алимә, инҹәсәнәтә, сөз сәнәтинә јүксәк гијмәт верән Шаһ Исмајыл сәнәт адамларыны јүксәк гијмәтләндирирди. Одур ки, о, өз сарајында бөјүк шаирләр мәҹлиси јаратмыш, о дөврүн көркәмли алимләрини, сәнәткарларыны сарај әтрафына топламышды. Шаһ Исмајыл онлара бөјүк гајғы көстәрир, елм, тәһсил, мәдәнијјәтин инкишафына көмәклик едирди.

¹ Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи.—Б., 1960, ч. 1, с. 297.

Тарихи мәнбәләрдән мәʼлумдур ки, Шаһ Исмајыл Хәтаи Кәмаләддин Беһзады чох јүксәк гијмәтләндирмиш, онун гајғысына галмыш, сарај китабханасынын рәислији кими мүһүм вәзифәни она тапшырмышды. О һәмчинин мүһарибәләр заманы әввәлҹәдән сәнәт адамларынын тәһлүкәсизлијини тәʼмин етмәк үчүн тәдбирләр көрүрдү. Шаһ Исмајыл Хәтаинин тәдгигатчыларындан олан шәргшүнас Ә. Мәммәдов көстәрир ки, Шаһ Исмајыл Хәтаи 1514-ҹү илдә I Султан Сәлим илә башланан мүһарибәдән әввәл, мәшһур рәссам Беһзадын вә өз шәхси сарај хәттаты Маһмуд Нишапуринин дүшмән әлинә кечмәсиндән еһтијат едәрәк, онларын саламат галмасы үчүн тәдбир көрмүшдү. Ә. Мәммәдов јазыр: «Султан Сәлим хан Шаһ Исмајыл илә Чалдыран сәһрасында јахын бир мәсафәдә иди. Ким билир, бәлкә мүһарибәдә өлдүм вә ја мәмләкәтимдә гарәт вә гарышыглыг баш верди, — дејәрәк Султан Сәлим Хан Руминин әлинә әсир дүшмәмәк үчүн әввәл Шаһ Маһмуд Нәмади вә икинҹиси, мисилсиз устад рәссам Беһзады бир мағарада кизләтмишди. Вә сизин һифзинизи аллаһа тапшырдым, — дејиб мүһарибәјә кетмишди. О заман ки, мүһарибәдә мағлуб олуб керијә гајытды, ҹүмләдән әввәл јухарыда адлары зикр олунанлар тапмаг үчүн һәмин мәһәлләјә варыб диггәтлә ахтарды. Вәгта ки, онлары кизлин сахландығы јердә тапды аллаһа шүкүр етди».[1]

XVI әср Азәрбајҹан әдәбијјатында көркәмли јер тутан Шаһ Исмајыл Хәтаи гијмәтли бир әдәби ирс гојуб кетмишдир. Өзүнүн шеʼр вә поемаларыны доғма Азәрбајҹан дилиндә јазан Хәтаи Азәрбајҹан дилинин инкишафында, зәнкинләшмәсиндә, онун әдәби дил кими формалашмасында бир сәнәткар кими олдугҹа бөјүк рол ојнамышдыр. Шаһын өзүнүн Азәрбајҹан дилиндә јазыб-јаратмасы, шаһ сарајында бу дилдән истифадә едилмәси бу дилә олан марағы артырмыш, Азәрбајҹан дилиндә јазыб-јарадан чохлу шаир вә јазычыларын мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушдур. Бу һәмчинин Азәрбајҹан китабчылығынын инкишафына бөјүк тәкан вермиш, Азәрбајҹанын бүтүн әјаләтләриндә, шәһәр вә гәсәбәләриндә Азәрбајҹан дилиндә китабларын чохалма-

¹ Мәммәдов. Ә. Шаһ Исмајыл Хәтаи.—Б., 1961, с. 22.

сына, китабхана фондларында Азәрбајҹан дилиндә китабларын артмасына сәбәб олмушдур.

Шаһ Исмајылын бизә кәлиб чатан әдәби ирси ичәрисиндә Азәрбајҹан дилиндә јаздығы «Диван», лирик гошмалар, дидактик мәнзумәләр, «Дәһнамә» поемасы вә «Нәсиһәтнамә» адлы мәснәви вардыр. Шаһ Исмајылын поезијасынын диггәтлә тәһлили көстәрир ки, бу поезија чох вахт онун сијаси-иҹтимаи фәалијјәти илә бирләшмиш, дөвләт сијасәтинин һәјата кечирилмәсинә хидмәт етмишдир. Хәтаи әсәрләриндә елмә, маарифә, фәлсәфәјә, тәрбијә просесинә бөјүк һөрмәт, инсанда бөјүк әхлаги кејфијјәтләр ашыламагда сөзүн, китабын бөјүк гүдрәтә малик олмасына мөһкәм инам вардыр. Онун бир сыра лирик ше'рләри вә гошмалары, «Нәсиһәтнамәси» вә «Дәһнамә» поемасы буна парлаг мисалдыр.

Шаир бир гошмасында сөзүн гүдрәтини тә'риф едәрәк јазыр:

Сөзүнү бир сөјләјәнин,
Сөзү едәр сағ бир сөз.
Пир нәфәсин динләјәнин,
Јүзүнү едәр ағ бир сөз.
Сөз вардыр кәсдирир башы,
Сөз вардыр кәсәр савашы,
Сөз вардыр ағулу ашы,
Бал илән едәр јағ бир сөз,
Шаһ Хәтаи ајатындән,
Сөзүн сөјлә өз затындән,
Олмаја ким, пир гатындән,
Сәни едә ираг бир сөз.[1]

Бу ше'р парчасындан көрүндүјү кими шаир сөзүн е'җазкар гүввәсинә јүксәк гијмәт вермишдир. Шаһ Исмајыл гошмаларында өз тәрәфдарларыны елм өјрәнмәјә, кәлам саһиби олмаға ше'ри, мусигини севмәјә, ҹәмијјәтин ганунларыны, һәјатын сирләрини өјрәнмәјә чағырырды. О јазырды:

«Бир күн әлә алмаз олдум мән сазым,
Әршә дирәк чыхар мәним әвазым,
Дөрд шеј вардыр бир гарындаша лазым,
Бир елм, бир кәлам, бир нәфәс, бир саз».[2]

Шаһ Исмајыл Хәтаи халгын тәрбијә едилмәсиндә поезијаны, јазылы абидәләри, сөзүн бүтүн гүдрәтини өзүндә

---

[1] Шаһ Исмајыл Хәтаи. Сечилмиш ше'рләри — Б., 1964, с. 52.
[2] Мәммәдов Ә. Шаһ Исмајыл Хәтаи. — Б., 1961, с. 95.

топлајан китабын күчүнә бөјүк инам бәсләјир, өз сијаси һакимијјәтинин мөһкәмләндирилмәсиндә ондан истифадә етмәјә чалышырды.

Мәһз буна көрәдир ки, өз һакимијјәтинин илк илләриндән Шаһ Исмајыл Хәтаи китабханалар тәшкил едилмәси ишинә хүсуси диггәт јетирмәјә башлады. Көркәмли шәргшүнас-алим Һ. Араслы јазыр ки, «һәлә XVI әсрин илк күнләриндән сијаси фәалијјәтә башлајан Шаһ Исмајыл Хәтаи (1502—1524) гәдим Ағгојунлу сарајынын бүтүн мәдәни ирсинә саһиб олуб, Тәбриздә өз сарајында вә Әрдәбилдә Шејх Сәфи Мәгбәрәсиндә бөјүк китабханалар тәшкил етмәјә мүвәффәг олмушду.[1] Бу китабхананын әсасы һәлә XV әсрин ахырларында Ағгојунлу һөкмдары Узун Һәсәнин һөкмдарлығы дөврүндә гојулмуш, онун оғлу Султан Јагуб тәрәфиндән инкишаф етдирилмишди. Султан Јагубун китабханасында чох гијмәтли әлјазмаларын олмасы һаггында мә'лумат вардыр. Бу әлјазмалары ичәрисиндә Әбдүррәһман Ҹаминин әсәрләри вә дикәр нәфис әсәрләр хүсуси әһәмијјәт кәсб едирдиләр. Шәргшүнас — алим Ә. Мәммәдов көстәрир ки, «Узун Һәсәнин сарај китабханасында «Әмәләји-күтүбханәји-һүмајун» дејилән 58 нәфәрдән ибарәт китабхана мә'мурунун хидмәт етдији тарихи бир һәгигәтдир».[2]

Китабхана ишинә бөјүк диггәт јетирән Шаһ Исмајыл сарајда китабхана үчүн ән јахшы отаглар ајырмышды вә китабхананын јарадылмасына, аваданлыгла тәҹһиз едилмәсинә, тәртибатына хејли вәсаит сәрф етмишди. Сарај китабханасынын гијмәтли, нәфис, јүксәк бәдии тәртибата, рәсмләрә, миниатүрләрә малик әлјазмалара, надир китаблара малик олмасы, хариҹи тәртибатынын көзәл олмасы нәтиҹәсидир ки, Шаһ Исмајыл сараја кәлән гонаглара өз китабханасыны көстәрәрмиш. Тәбриз миниатүр мәктәбинин вә хәттатлығын инкишафы Шәргин көркәмли алимләринин вә шаирләринин мәшһур әсәрләринин нәфис әлјазмаларынын мејдана чыхмасына сәбәб олмушду. Низаминин, Фирдовсинин, Әссар Тәбризинин, Сә'динин әсәрләри мәһз сарај китабханасынын рәфләрини бәзәјирди. Бу китабхана үчүн китабларын әлдә едилмәси, китаб фондунун јени, гијмәтли әлјазмалары илә зәнкинләшдирилмәси иши илә Шаһ Исма-

---

[1] Араслы Һәмид. XVII—XVIII әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи. — Б., 1956, с. 83. Гејд: Сон тәдгигатлар Шаһ Исмајыл Хәтаинин һакимијјәт дөврүнү 1501—1524-ҹү илләр һесаб едир.
[2] Мәммәдов Ә. Шаһ Исмајыл Хәтаи. — Б., 1961, с. 17.

jыл шәхсән марагланырды. Китабхана өз дөврүнүн ән зәнкин китабханаларындан бири һесаб едилирди. Бу китабханада, демәк олар ки, Шәргин ән надир әсәрләринә белә раст кәлмәк оларды. Шаһ Исмаjылын шәхси тәшәббүсү саjәсиндә бу китабхана дөвләт китабханасы сәвиjjәсинә jүксәлдилмиш, китабхана һаггында илк дөвләт фәрманы имзаланмышдыр. Көркәмли рәссам Кәмаләддин Беһзадын китабханаjа рәис тә'jин едилмәси һаггында олан бу фәрманда Кәмаләддин Беһзадын шәхсиjjәтинә, сәнәтинә бөjүк шаһын е'тимады вә һөрмәти ифадә едилир. О, көркәмли надир рәссам, шаһа сәдагәтли, бачарыглы инсан, шаһ китабханасынын бөjүк коллективини идарә едән бир шәхс кими көстәрилир. Һәмчинин фәрманда китабхананын дөвләт китабханасы олмасы һаггында, о дөврдә китабхананын гурулушу, китабхана ишчиләринин тәркиби һаггында чох гиjмәтли мә'луматлар вардыр. Бу фәрман Шаһ Исмаjыл тәрәфиндән 1522-ҹи илдә имзаланмышды. Фәрманда көстәрилирди (ихтисарла верилир): «...Бу өлкәдә замәнәнин надири, рәссамларын устады вә мүзәһһибләрин рәиси устад Кәмаләддин Беһзаддыр. Онун ҹөһрә ачан фырчасындан Манинин руһу хәҹил олмуш вә сурәт бәзәjән гәләминдән «Әртәнк» (Манинин китабынын адыдыр) утандырылмышдыр. О, һәмишә башыны гәләм кими лазыми ишләрдән өтрү фәрман хәттинә гоjараг, итаәт етмиш вә аjағыны пәркаһ кими хилафәт астанасынын хидмәт мәркәзиндә сабит етмишдир. Ону шаһын лүтфләринә вә хаганын тәвәҹҹөһләринә шамил едиб фәрман вердик:

Бүтүн падшаһ китабханасынын үзвләри вә катибләри, рәссамлар вә мүзәһһибләр, ҹәдвәл чәкәнләр, бәзәкчиләр, зәркублар вә башга ады чәкиләнләрин ишләри мәмләкәт дахилиндә рәислик мәгамы она (Беһзада) бағышланылмыш вә әлагәдар едилмишдир. Бүтүн зиjали әмирләр, мисилсиз вәзирләр, падшаһ дәркаһынын наибләри, көjлә фәргләнмәjән сараjын елчиләри үмумән, султанлыг ишинин мүдирләри, диван ишинин мәс'уллары, шаһ китабханасынын әһалиси геjд олунмуш ҹәмиjjәт устад рәислиjинә танылыб, китабхананын ишләрини онун сәлаһиjjәтинә вә нәзәринә чатдыралар. О шеjләр ки, лазым билир ону jазсын вә мөһүрүнү е'тибарлы дүшүнмәлидир. Онун мәсләһәт вә сөзүнә; шаһ китабханасы ишләринин сахланылмасы вә бурахылмасына тәҹавүз вә һөрмәтсизлик етмәмәли вә бүтүн лазыми ишләр она

мәхсус танылдылмалыдыр. О да кәрәк әманәт вә дәjанәт сурәтини ишыглы гәлбинин сәһифәсинә вә хатирә лөвһәсиндә тәҹәссүм етдириб, дүзлүк jолу илә ишә башласын вә бу jолдан чыхмасын. Шаһын бу фәрманыны зати-алиләрин имзасы шәрәфинә jетишди, имза илә бәзәдилди вә е'тимад етсинләр».[1]

Бу фәрманын шәртиндән көрүндүjү кими Шаһ Исмаjыл Хәтаинин китабханасы олдугҹа бөjүк китабхана олмуш, бурада мүхтәлиф сәнәт саһибләри олан онларла көркәмли шәхсләр ишләмишдир. Үмумиjjәтлә китабхананын бөjүк ишчи коллективи олмушдур. Китабханада: китабханачылар, хәттатлар, рәссамлар, мүзәһһибләр, ҹәдвәл чәкәнләр, бәзәкчиләр, зәркублар фәалиjjәт көстәрирдиләр. Демәли китабхана тәкҹә китабы топлаjыб сахлаjан бир мүәссисә деjилди. Бурада катибләр (хәттатлар) тәрәфиндән китабын үзү көчүрүлүр, рәссамлар тәрәфиндән рәсмләрлә, миниатүрләрлә бәзәдилир, мүзәһһибләр (гызыл суjу илә jазан рәссам) тәрәфиндән гызыл суjу илә ишләнилир, диаграмлар, ҹәдвәлләр вә с. илә тә'мин едилир, бәдии тәртибат верилир. гиjмәтли материаллардан истифадә едиләрәк ҹилдләнир, китабханаjа тәһвил верилирди. Көрүндүjү кими, китабхана һәмчинин әлjазма китабынын һазырланмасы үчүн лазым олан бүтүн иш просесини вә сәнәткарлары өзүндә бирләшдирән бир мәркәз олмушдур. Бурадан аjдын олур ки, орта әср Шәрг китабханалары өз гурулушу е'тибары илә Авропа китабханаларындан, мүасир китабханалардан тамамилә фәргләнмишләр. Шәргшүнас алим проф. Б. Н. Заходер Газы Әһмәдин фарс дилиндә jазмыш олдуғу «Коллиграфлар вә рәссамлар һаггында трактат» әсәринин русҹа тәрҹүмәсинә jаздығы мүгәддимәдә көстәрир ки, орта әсрләрдә китабхана китаб сахланылан отагла jанашы, китаблара бәдии тәртибат вермәк, онлары бәрпа етмәк вә бәзәк ишләри илә мәшғул олан е'малатханадан ибарәт олмушдур.[2]

Орта әср китабханаларымызын тарихинә даир илк елми мәгаләнин мүәллифләри шәргшүнас Ә. Минаjинин вә Ә. Рәһимовун белә бир фикри илә разылашмаг олар ки, орта әср сараj китабханалары үч шө'бәдән ибарәт олмушдур: Биринҹи шө'бә китабсахланан jер иди.

1 Мәммәдов Ә. Шаһ Исмаjыл Хәтаи. — Б., 1961, с. 23—24.
2 Заходер Б. Н. Введение на книгу Кази-Ахмед «Трактат о коллиграфах и художниках». — М., 1947, с. 15.

Бурада гијмәтли материалдан һазырланмыш китаб рәфләри вә тәмтараглы кениш салонлар олурду. Бу шө'бәдә китаблары топлајыб, хүсуси гајдалара көрә дүзүб сахлајан вә охучулара верән китабханачылар ишләјирди. Икинчи шө'бә рәссам, хәттат вә мүзәһһибләр ишләјән, јә'ни китабын үзүнү көчүрән, ону көзәл рәсмләрлә бәзәјән, гызыл сују илә зинәтләндирән сәнәткарлара мәхсус е'малатхана иди. Үчүнчү шө'бә исә китабы чилидләјән е'малатханадан ибарәт олмушдур.[1]

Һәмчинин орта әср китабханаларынын мүдири вә ишчиләри вәзифәсиндә чох көркәмли алимләр, рәссамлар, шаирләр ишләдикләриндән бу китабханаларда кениш елми иш апарылыр, бәдии әсәрләр, рәсм әсәрләри, нәфис инчәсәнәт нүмунәләри јарадылырды. Елми мүәссисәләр олмадығындан вә јахуд аз олдуғундан китабханаларын ишиндә дөврүн китаб мәдәнијјәти һаггында елми-мә'лумат фәалијјәти дә нәзәр диггәти чәлб едирди. Шаһ Исмајыл һакимијјәти дөврүндә јаранмыш китабханалардан бири дә Әрдәбилдә Шејх Сәфи мәгбәрәсинин китабханасы олмушду. Тарихи мәнбәләрдән мә'лум олдуғу кими Шаһ Исмајыл һакимијјәт башына кәлдикдән сонра Әрдәбил шәһәриндә бабасы Шејх Сәфинин шәрәфинә әзәмәтли бир мәгбәрә тикдирмишди. Онун көстәриши илә бу мәгбәрәнин јанында зәнкин бир китабхана да тәшкил едилмишди. Шаһ Исмајылдан башламыш бүтүн Сәфәви һөкмдарлары надир китаблары Шејх Сәфи мәгбәрәсиндәки китабханаја һәдијјәләр вермәк вә вәгф ады илә тәгдим етмәк бир ән'әнәјә чеврилмишди.[2] Вәгф едилән китабы сатмаг вә бағышламаг гадаған олундуғундан, әсасән вәгф һесабына тәкмилләшән Шејх Сәфи мәгбәрәсинин китабханасы хејли зәнкинләшмишди. Һәмчинин Шаһ Исмајыл ишғал етдији шәһәрләрдән әлдә етмиш олдуғу гијмәтли китаблары да бу китабханаја көндәрди. 1510-чу илдә Һерат шәһәри ишғал едилдикдән сонра Һерат хәттатлыг мәктәбинин һазырламыш олдуғу ән гијмәтли әлјазмалары Әрдәбил китабханасына кәтирилмишди. Мәһз буна көрәдир ки, бу китабхана о дөврдә олдугча надир вә гијмәтли әлјазмаларына малик олан зәнкин бир китабханаја чеврилмиш вә узун мүддәт фәалијјәт көстәрә билмишдир. Сәфәви дөвләт башчыларынын ән'әнәсинә көрә һәр бир падшаһ бу китабхананын гејдинә галмалы иди. Мәһз буна көрәдир ки, һәмин китабхана мүнтәзәм олараг Шәргин ән надир китаблары илә зәнкинләширди. Сәфәвиләрин һакимијјәти дөврүндә Азәрбајчанын харичи дөвләтләрлә тичарәт әлагәләринин кенишләнмәси нәтичәсиндә өлкәјә кәлән сәјјаһларын сајы хејли чохалмышды. Белә сәјјаһлардан бири 1637-чи илдә Азәрбајчана кәлмиш Голштејн һерсогунун елчиси Адам Олеари олмушдур. Олеари Әрдәбилдә оларкән Шејх Сәфи мәгбәрәсинә кетмиш, мәгбәрәнин китабханасы илә таныш олмушдур. О, өз хатирәләриндә мәгбәрә китабханасынын зәнкин фонда малик олмасыны, орада әрәб, фарс вә түрк (Азәрбајчан) дилләриндә надир китаблар топландығыны көстәрир.[1] Адам Олеари мәгбәрәдә китабхана үчүн ән јахшы салонун ајрылмасындан данышараг јазыр ки, «Бу салонда китабхана јерләширди. Китаблар бағлы долабларда иди; дикинә дејил, үст-үстә гојулмуш вәзијјәтдә дүзүлмүшдү. Бу китабларын чоху әрәб, бә'зиләри исә фарс вә түрк дилләриндә иди. Онларын бир һиссәси пергамент, дикәри исә кағыз үзәриндә чох тәмиз хәтлә јазылмышды. Тарихи китаблары шәкилләр бәзәјирди. Чилдләри гырмызы дәридән иди, гызылы рәнкдә күл вә јарпаг тәсвирләри илә бәзәдилмишди...».[2]

Сәфәвиләр сүлаләсинин сүгутундан сонра Әрдәбилдә өз әһәмијјәтини итирмишди. Һакимијјәт башына кәлмиш јени сүлалә Сәфәвиләрә бөјүк һүсну-рәғбәт јарадан, онларын кениш шөһрәтини хатырладан бу очағы сөндүрмәк мәгсәди илә ону бир овуч руһаниләрин ихтијарына верди. Тез бир мүддәт ичиндә бахымсызлыг үзүндән бу мәгбәрә вә онун зәнкин китабханасы пис һала дүшдү. Китабханаја јени китабларын алынмамасы онун әһәмијјәтини хејли азалтмышды.

1812-чи илдә Әрдәбилдә олмуш мәшһур «Һачыбаба» романынын мүәллифи Ч. Моријер китабхана илә марагланмыш вә китабларын олдугча пис вәзијјәтдә сахланмасыны көрмүшдү. О, јазырды ки, китабларын хејли һиссәси китаб рәфләринә јығылмаг әвәзинә дөшә-

---

[1] Минаји Ә. Рәһимов Ә. Орта әср китабханамыз.—Әдәбијјат вә инчәсәнәт, 1965, 31 ијул.
[2] Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын хәбәрләри.—Әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы, 1967, № 2, с. 44.

---

[1] Јениколопов. Н. К. Грибоједовун һәјаты.—Б., 1946, с. 66.
[2] Маһмудов Ј. Сәјјаһлар, Кәшфләр, Азәрбајчан.—Б., 1985, с. 155.

мәјә төкүлмүшдү.[1] Тарихи мәнбәләрә әсасланараг демәк олар ки, Шејх Сәфи мәгбәрәсинин китабханасы Шәргин ән зәнкин вә надир китаб фондуна малик китабханалардан бири олмуш, XVI әсрин әввәлләриндән XIX әсрин әввәлләринә 20-чи илләрә гәдәр, јә'ни 3 әср фәалијјәт көстәрмишдир. Шејх Сәфи мәгбәрәси мүгәддәс јер һесаб едилдијиндән бу китабхана һәмишә тохунулмаз галмыш, мүнтәзәм олараг вәгф китаблары һесабына зәнкинләшмишдир. XIX әсрин әввәлләриндә рус шәргшүнасларынын бу китабханада олдугча гијмәтли надир китаблар сахланмасы һаггында әтрафлы мә'луматлары вар иди. Онлар бу гијмәтли хәзинәнин әлдә едилмәсинә хүсуси диггәт јетирирдиләр. Бу барәдә И. К. Јениколоповун «Грибоједовун һәјаты» адлы әсәриндә кениш мә'лумат верилир. И. К. Јениколопов көстәрир ки, 1827-чи илдә Шәргшүнас Сенковски баш гәраркаһын рәиси граф Дибичә «Иран китабханаларында сахланылан надир Шәрг Әлјазмаларынын алынмасы һаггында» бир лајиһә тәгдим едир. Граф Дибич Сенковскинин лајиһәсини Гафгаз чанишини Паскевичә көндәриб өзү дә хаһиш етмишди ки, бу мәсәләни нәзәрдән гачырмасын вә көстәрилән әлјазмаларыны ахтарыб тапмаға вә үмумијјәтлә гијмәтли әсәрләрин јерини өјрәнмәји Грибоједова тапшырсын.[2]

Бу ишә бөјүк әһәмијјәт верән Грибоједов нә Јереванда, нә дә Нахчыванда гијмәтли әлјазмалары әлдә едә билмәди. Тәбриздә олан Аббас Мирзәнин китабханасы исә тамамилә мүасир китаблардан ибарәт иди. Гәдим әлјазмалары јох дәрәчәсиндә иди. Шејх Сәфи мәгбәрәсиндә гијмәтли әлјазмаларынын сахланмасыны билән Грибоједов нә чүр олур-олсун бу гијмәтли хәзинәнин әлә кечирилмәсинә чалышырды. Бу дөврдә Русија вә Иран арасында һәрби әмәлијјат давам едирди. Әрдәбили ишғал етмәк вә орада олан китабхананы әлә кечирмәк Гарабағда дуран хүсуси гошун дәстәсинә һәвалә едилмишди. Бу дәстәјә кенерал Сухтелен башчылыг едирди. 1828-чи ил јанварын 25-дә кенерал Сухтелин Әрдәбилә дахил олду вә Шејх Сәфи мәгбәрәсинә башчылыг едән руһаниләри өз јанына чағырыб Паскевичин арзусуну онлара билдирди. Моллалар әлјазмалар үчүн пул истәдиләр. Онларын тәләбини кенерал Сухтелин

[1] Јениколопов И. К. Грибоједовун һәјаты.—Б., 1946, с. 66.
[2] Јенә орада, с. 65.

сөзсүз јеринә јетирди. Февралын әввәлләриндә әлјазмалары ики пијада ротанын мүһафизәси алтында фургонларла Тбилисијә көндәрилди. Әлјазмаларын Ленинград үмуми китабханасына көндәрилмәздән әввәл Тбилисидә сијаһысы тәртиб едилмишди. Күман етмәк олар ки, сијаһынын тәртибиндә А. Бакыханов иштирак етмишди.[1] Бу дөврдә Бакыханов Грибоједовла чох јахын олмушду. Грибоједов ондан әрәб дили өјрәнирди. Һәмчинин о дөврдә Гафгазда, Иранда, Түркијәдә һәрби гәнимәт кими әлдә едилән китабларын сијаһысынын тәртиб едилмәси А. Бакыханова тапшырылырды. Рус-Түркијә мүһарибәси заманы рус гошунлары Ахалики алан заман А. Бакыханова вә полковник Н. Н. Муравјова тапшырылмышды ки, Ахалсикдә Әһмәд — Паша Мәсчидинин јанында олан түрк мәктәбинин гијмәтли китабларыны һәрби гәнимәт кими котүрсүнләр. Бу китабханадан көтүрүлмүш китабларын сијаһысы А. Бакыханов тәрәфиндән тәртиб едилмишди.[2]

Шејх Сәфи мәгбәрәсинин Тбилисијә кәтирилмиш китабларынын сијаһысы тәртиб едилдикдән сонра Петербург императору китабханасына, индики М. Салтыков — Шедрин адына Гырмызы Әмәк Бајрағы Орденли Ленинград үмуми китабханасына верилмишди. Бу китабларын бир чоху инди дә орада сахланылмагдадыр.

Јекун олараг демәк олар ки, XVI әсрдә Азәрбајчанда мәркәзләшмиш, гүдрәтли Сәфәвиләр дөвләтинин јаранмасы өлкәнин игтисади чәһәтдән инкишаф едиб, мөһкәмләнмәсинә бөјүк тә'сир көстәрмәклә јанашы мәдәни инкишафы үчүн дә әлверишли шәраит јаратмышды. Мәдәнијјәтин, елмин, инчәсәнәтин инкишафында әһәмијјәтли наилијјәтләр әлдә едилмишди. Бу наилијјәтләр ичәрисиндә китабчылыг вә китабхана иши мүһүм јер тутурду. Гијмәтли елми вә бәдии әсәрләрин јарандығы бу дөврдә китабчылыг өзү бир сәнәт кими формалашмыш, өз формасына, бәдии вә техники тәртибатына көрә фәргләнән, олдугча гијмәтли рәсмләрә, миниатүрләрә малик, нәфис тәртиб едилмиш, инчәсәнәт әсәри сәвијјәсинә јүксәлмиш надир әлјазмалары мејдана чыхмышды. Заманын тәләбатына мувафиг әлјазмаларын чохалмасы, онларын үзүнүн көчүрүлүб артырылмасы, мәсчидләрдә, мәдрәсәләрдә вә ајры-ајры көркәмли шәхсләрдә китабханалар мејдана кәлмәјә вә

[1] Бакиханов А. К. Сочинения, записки, письма.—Б., 1983, с. 321.
[2] Јенә орада, с. 320.

заман кечдикчә онларын сајы чохалмаға башлады. Шаһ Исмајыл Хәтаинин китабларын үзүнүн көчүрүлүб чохалмасына, китабханалар јаранмасына хүсуси диггәт јетирмәси бу ишин даһа бөјүк вүс'әтлә инкишафына сәбәб олмушду. Мәһз буна көрәдир ки, Шаһ Исмајылдан сонра кәлән Сәфәви һөкмдарлары да онун кими һәрәкәт едәрәк өлкәдә китабчылыға вә китабхана ишинә диггәт јетирирдиләр. Гијмәтли әлјазмаларыны топлајыб китабханалар јарадылмасы бир ән'әнә һалыны алмышды.

Шаһ Исмајыл Хәтаи ән'әнәләринин давам етдирилмәси нәтичәсиндә XVI әсрин ахырлары вә XVII әсрин әввәлләриндә шаһзадәләр, әмирләр, ајры-ајры бәјләр, бир сөзлә бүтүн дөвләт адамлары мәшһур хәттатларын үзүнү көчүрдүјү гијмәтли әлјазмаларындан ибарәт шәхси китабханалар јарадырдылар. Танынмыш шаирләрин, алимләрин, рәссамларын да гијмәтли вә зәнкин шәхси китабханалары вар иди. О дөврдә ев китабханасы адландырылан шәхси китабханалар ичәрисиндә чохлу мигдарда әдәбијјата, надир әлјазмаларына малик олан китабханалар аз дејилди.

XVII—XVIII әсрләрдә Азәрбајчанда китаб чапына башланмадығындан китаблар әл илә көчүрүлүрдү. Она көрә дә хәттатлыг сәнәти дөврүн мүһүм сәнәтләриндән бири кими бөјүк инкишаф тапмышды. Көркәмли шәргшүнас алим Һәмид Араслы көстәрир ки; «Хәттатлыг XVII—XVIII әсрләрдә дә өз әһәмијјәтини сахламагла вә инчәсәнәтин мүхтәлиф нөвләрилә ше'р, рәсм вә ме'марлыгла әлагәдар инкишаф етмәкдә иди. Һәлә чапчылығын олмадығы, әсәрләрин әлјазмалары илә јајылдығы бу дөврләрдә көзәл хәтт инчәсәнәтин бир нөвү кими гијмәтләндирилирди. Бу заман гәдим хәттатларын үслубуну тәглид едәрәк ишләдән хәтләрлә јанашы јени-јени хәтләр јарадыб мүәјјән хәтти јазмагда хүсуси шөһрәти олан хәттатлар да јетиширди. Тәбризли Мирзә Шәриф Исфаһан хәттатлары ичәрисиндә ән чох шөһрәт газанмышды».[1]

Һәмчинин бу дөврдә әлјазма китабларын чохалмасында мәктәб вә мәдрәсәләрдә тәһсил алан тәләбәләр дә мүһүм рол ојнајырдылар. Онлар тә'лим алдыглары китабларын үзүнү көчүрмәјә мәчбур идиләр. Мәдрәсәдә дәрс дејән мүәллимләр дә китабларын үзүнүн көчүрүлмәсиндә јахындан иштирак едирдиләр.

[1] Араслы Һ. XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи.—Б., 1956, с. 83.

XVI әсрин сону вә XVII әсрин әввәлләри Азәрбајчан халгынын һәјатында чох ағыр илләр олмушдур. XVI әсрин икинчи јарысындан башлајараг илк сәфәви дөвләтинин зәифләмәси өлкәнин игтисади, сијаси вә мәдәни тәнәззүлүнә сәбәб олмушду. Шаһ Тәһмасибин өлкәнин пајтахтыны Тәбриздән Гәзвинә көчүрмәси нәтичәсиндә Тәбриз өз мәдәни әһәмијјәтини хејли итирди. Мәркәзи һакимијјәтин зәифләмәси ајры-ајры феодаллар вә сәркәрдәләр арасында чәкишмәјә сәбәб олмушду. Өлкәдә баш верән бу һәрчи-мәрчликдән истифадә едән Түркијә Азәрбајчаны ишғал етди. Бүтүн XVII—XVIII әср боју Иран вә Түркијә арасында кедән мүһарибәләр заманы Азәрбајчан мәдәнијјәти олдугча бөјүк зәрәр чәкди. Ишғалчылар тәрәфиндән шәһәрләрин дағылдығы, мәдәнијјәт јадикарларынын күтләви сурәтдә мәһв олдуғу бир заманда китаб вә китабханалар олдугча бөјүк зәрәр чәкмишди. Түркијәнин бу һүчумлары заманы көркәмли алимләр, шаирләр, сәнәткарлар даһа чох зәрәр чәкмиш, онларын бир чоху өлдүрүлмүш вә јахуд да әсир кими Түркијәјә апарылмышдылар.

Османлы ишғалы дөврүндә олдугча зәрәр чәкмиш Азәрбајчан мәдәнијјәти јени сәфәви дөвләти шәраитиндә даһа да кериләмишди. Шаһ Аббасын сүркүн сијасәти нәтичәсиндә Азәрбајчанын көркәмли алимләри, шаирләри, ме'марлары, мусигишүнаслары вә дикәрләри өз вәтәнләриндән дидәркин дүшмүшдүләр. Онлар өз јурдларындан мәчбури сурәтдә башга јерләрә сүркүн едилирдиләр.

XVII әсрин 40-чы илләриндән мүһарибәләрин дајандырылмасы, тичарәтин кенишләнмәси Азәрбајчан шәһәрләринин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрмәјә башлады. Русија илә тичарәт әлагәләринин кенишләнмәси Бакы, Шамахы, Кәнчә, Тәбриз, Нијазабад шәһәрләринин игтисадијјатына вә мәдәнијјәтинә хүсуси илә мүсбәт тә'сир көстәрмишди. Шәһәрләрдә мәдәнијјәтин ајры-ајры саһәләри инкишаф едир, тәһсил системи нисбәтән кенишләнир, китабханачылыг вә китабханалар инкишаф едирди. Бу дөврдә дини тәблиғ етмәк мәгсәди илә мәсчидләр тикилир, вәгф идарәләринин кәлирләри низама салыныр, мәдрәсәләр ачылыр, мәһәллә мәктәбләри јарадылырды ки, бу да тәһсилин кенишләнмәси үчүн шәраит јарадырды. Өлкәдә тә'лим, тәрбијә вә мәдәнимаариф иши руһанинин әлиндә иди. 1647-чи илдә тәк бир Тәбриз шәһәриндә 47 мәдрәсә, 600 мәһәллә мәк-

тәби, Шамахы шәһәриндә 7 мәдрәсә, 40 мәһәллә мәктәби вар иди.[1] О заман мәһәллә мәктәбләри моллахана да адланырды. Мәһәллә мәктәбләриндә әсасән ибтидаи савад өјрәдилирди. Мәдрәсәләр исә схоластик елмләрдән мә'лумат верән тәһсил мүәссисәләри идиләр. Кечмиш мәдрәсәләр һаггында әсәрләрлә танын олдугда мә'лум олур ки, бир гајда олараг мәдрәсәләрдә дини вә дүнјәви әсәрләрдән ибарәт олан китабханалар олмушдур. Бу китабханаларда топланан әлјазмаларынын бир чоху тәләбәләр тәрәфиндән үзү көчүрүлүб бағышланылмыш китаблар иди.

Беләликлә, XVII—XVII әсрләрдә китабханалар әсасән сарајларда, мәсчидләрдә вә мәдрәсәләрдә тәшкил едилирди. Мәсчид китабханаларында сахланан китабларын бөјүк әксәријјәти мәсчидләрә вәгф едилмиш китаблар иди. Мәсчид китабханаларында сахланылан китабларын бөјүк әксәријјәти дини китаблар олсалар да бурада елми әдәбијјат да јох дејилдир. Мәдрәсә китабханаларынын китаб фондунда исә мәсчидләрдән фәргли олараг дүнјәви әдәбијјат даһа чох јер тутурду. Мәдрәсәләрдә китабхана үчүн хүсуси јер ајрылырды. Китабханачы вәзифәсини исә китаб һәвәскары олан тәләбәләр јеринә јетирирдиләр. Китабханачы-тәләбә китабхананы гајдаја салыр, китабларын сијаһысыны тәртиб едир, онлара мәдрәсәнин мөһүрүнү вурурдулар. Мәдрәсә китабханалары јарымгапалы китабханалар иди. Бунлар әсасән мәдрәсәнин тәләбә вә мүәллимләринә хидмәт едирдиләр. Мүстәсна һалларда бу китабханалардан шәһәрин үләма вә тачирләри дә истифадә едирдиләр. XVII—XVIII әсрләрдә Азәрбајчанда көркәмли алим, шаир вә јазычыларын, дөвләт хадимләринин гијмәтли шәхси китабханалары да олмушдур. Бунлардан Саһиб Тәбризи, Гөвси Тәбризи, Нишат Ширвани, Аға Мәсиһ Ширвани, Молла Пәнаһ Вагиф вә с. көстәрмәк олар.

XVIII әсрин II јарсындан Азәрбајчанда ханлыгларын мејдана кәлмәси илә әлагәдар мәдәнијјәт ајры-ајры ханлыгларын мәркәзләриндә инкишаф етмәјә башламышды. Бу бахымдан Гарабағ, Шәки вә Губа ханлыгларында мәдәнијјәтин инкишафына даһа чидди әһәмијјәт верилирди. Мәдрәсәләр фәалијјәт көстәрир, китабчылыг вә китабханалар инкишаф етдирилирди. Хан сарајларында да китабханалар вар иди.

[1] Араслы һ. XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты.—Б., 1956, с. 76.

XVII—XVIII әср Азәрбајчан халгынын тарихиндә ән ағыр дөвр олмасына бахмајараг Азәрбајчан халгы бөјүк чәтинликлә дә олса өз кечмиш мәдәни ән'әнәләрини давам етдирмәјә чалышмыш, бу ән'әнәләри инкишаф етдирмиш, китабчылыг вә китабханаларын инкишафына хүсуси әһәмијјәт вермишдир. Китабы мүгәддәс һесаб етмәк, ону горујуб сахламаг нәсилдән-нәсилә чатдырмаг халгымызын көзәл ән'әнәси олмушдур.

Азәрбајчанда гәдим вә орта әср китабханаларынын тарихинин тәдгиг едилиб өјрәнилмәси бир даһа көстәрир ки, китабханалар партијалы, синфи характер дашымыш, һаким синфин мәнафејинә хидмәт етмишләр. Сарај, мәсчид вә мәдрәсә китабханалары кениш халг күтләләринин үзүнә бағлы олмушлар.

ӘДӘБИЈЈАТ

а/ Китаблар

1. Маркс К., Енкелс Ф. — Сечилмиш әсәрләри. Ч. 2. —Б., 1953
2. Маркс К. Хронологические выписки: «Архив Маркса и Энгельса» т. т. V, VI, VII—М.: Госполитиздат, 1938.
3. В. И. Ленин и библиотечное дело: Издание второе, переработанное и дополненое—М.: Книга, 1977.
4. Ленин и культура. — М; 1976
5. Горбачов М. С. Сов.ИКП-нин XXVII гурултајына Сов.ИКП МК-нын Сијаси мә'рузәси.—Б., 1986.
6. Рыжков Н. И. 1986—1990-чы илләрдә вә 2000-чи иләдәк олан дөврдә ССРИ-нин игтисади вә сосиал инкишафынын әсас истигамәтләри һаггында.—Б. 1986.
7. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. — Б., Ч. 1.
8. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. — Ч. 3. Б; 1960.
9. Азәрбајчан тарихи. — Б., Ч. 1. Елм, 19661.
10. Азәрбајчан китабы: библиографија, Ч. 1: 1780—1920. — Б., 1956.
11. Ализаде А. А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. — Б., Елм, 1956,
12. Араслы Һ. XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. — Б.: 1956.
13. Бунядов З. М. Азербайджан в VII—IX вв.-Б. 1964.
14. Бүнјадов З. М. Азәрбајчан Атабәјләри дөвләти: (1136—1225-чи илләр). — Б.: Елм, 1985.
15. Бакиханов А. К. Сочинения, записки письма, Б. 1983.
16. Заходер Б. Н. Введение на книгу Кази — Ахмед «Трактат о каллиграфах и художникам». М.—Л., 1947.
17. Јениколопов И. К. Грибоједовун һәјаты. — Б., 1946.
18. Мамедбейли Г. Д. Основатель Марагинской оборватории Насираддин Туси. — Б., 1961.
19. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании: (III в до н. э. — VIII в. н. э). —Б.: Элм, 1986.
20. Маһмудов М. Хәтиб Тәбризинин һәјат вә јарадычылыгы. —Б., 1972.
21. Мәммәдов Ә. Шаһ Исмајыл Хәтаи. — Б., 1961.
22. Низами К. Једди көзәл. — Б., 1941
23. Низами К. Искәндәрнамә. — Б., 1982.
24. Онуллаһи С. М. XIII—XVII әсрләрдә Тәбриз шәһәринин тарихи. — Б., 1983.
25. Хагани. Сечилмиш әсәрләри. — Б., 1956.
26. Хәләфов А. А. Азәрбајчанда китабхана ишинин тарихиндән Бакы: АДУ-нун нәшри, 1960.
27. Хәтаи Ш. И. Сечилмиш ше'рләри. — Б., 1964.
28. Туси Х. Н. Әхлаги Насири. — Б., 1980.

б/ Мәгаләләр

29. Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын хәбәрләри: Әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы. 1967, № 2. с. 44.
30. Бартолд В. В. Халиф и Султан, «Мир-Ислама». — Петербург; 1912. Ч. 1, № 3, с. 318.
31. Минаји Ә., Рәһимов Ә. Јахын Шәргин орта әср китабханалары һаггында: Азәрбајчан ССР ЕА хәбәрләри: Әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы. — Б., 1967, № 2, с. 41.
32. Минаји Ә., Рәһимов Ә. Јахын Шәргин орта әср китабханалары һаггында. Азәрбајчан ССР ЕА хәбәрләри. Әдәбијјат. дил вә инчәсәнәт серијасы. — Б., 1967, с. 39.
33. Минаји Ә. Рәһимов Ә. Орта әср китабханамыз. — Әдәбијјат вә инчәсәнәт, 1965, 31 ијул.
34. Онуллаһи С. М., Һәсәнов А. Г. Рәби Рәшиди вә онун тарихи әһәмијјәти. (С. М. Киров адына АДУ-нун елми әсәрләри; Шәргшүнаслыг серијасы). 1971. № 1. с. 57—62.
35. Онуллаһи С. М. Тәбриз китабханалары (X—XVII әсрләрдә). С. М. Киров адына АДУ-нун елми әсәрләри; (Китабханашүнаслыг вә библиографија серијасы); 1975, № 2, г. 54—55.
36. Хәләфов А. А. Азәрбајчанда китабхана ишинин тарихиндән (1828—1850) — АДУ-нун елми әсәрләри; (Дил вә әдәбијјат серијасы). 1966, № 2. с. 34—40.
37. Хәләфов А. А. ССРИ-дә китабхана ишинин тарихи курсунун өјрәнилмәсинә даир. — С. М. Киров адына АДУ-нун елми әсәрләри. Китабханашүнаслыг вә библиографија серијасы, 1978, №1 с. 9—16.

МҮНДӘРИЧАТ

сәһ.

Кириш . . . . 3—8

Азәрбајчанда гәдим вә орта әср китабханалары . . . 8—49

Әдәбијјат . . . . 53—5

ОБЩЕСТВО «ЗНАНИЕ» АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Халафов Абузар Алы оглы
доктор исторических наук, профессор

ИЗ ИСТОРИИ БИБЛИОТЕЧНОГО ДЕЛА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

(на азербайджанском языке)

Баку — 1986

Редактору **Г. Һәсәнов**
Корректору **А. Әлијева**

Јығылмаға верилмиш 29/VII-1986-чы ил. Чапа имзаланмы 21/X-1986-чы ил. Һесаб нәшр вәрәгәси 3,0. Сифариш 8505. ФГ 0880 Тиражы 1.000. Гијмәти 25 гәп.

«Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

25гэп.

Ч 734
Х 49.